ATSIZ

TÜRK EDEBİYATI TARİHİ

www.atsizcilar.com

1. Bölüm

EDEBİYAT VE EDEBİYAT TARİHİ

Güzel Sanatlar

İnsanların alelâde duygulardan ve düşüncelerden başka bir de bedîî duygular ve yüksek düşünceler vardır. Güzel sanatlar dediğimiz bilgi şubeleri bu bedîî duygulardan ve yüksek düşüncelerden doğar. Bedîî duygu demek güzellikler ve iyilikler karşısında duyulan yahut güzellik ve iyilik yaratmak kabiliyetinde olan duygudur. Yüksek düşünce ve de günlük düşüncelerin üstüne iyiyi, doğruyu, güzeli yaratacak olan düşüncedir. Yani bedîî duygu ve yüksek düşünce demek olan insan duygusunun ve düşüncesinin yaratıcı tarafı demektir.

İşte bu bedîî duygularla yüksek düşüncelerin söz ve yazı ile ifadesine heykeltıraşlık ve mimarlık deriz. Güzel sanatlar bu saydığımız beş bilgi şubesinden yani edebiyat, musiki, resim, heykeltıraşlık ve mimarlıktan ibarettir. Bununla beraber diğer sanatlardan bazılarının da güzel sanata kaçan tarafları vardır. Mesela marangozluk alelâde bir sanat olduğu halde marangozluğun ince ve ileri bir şekli olan oymacılık güzel sanatlardan sayılabilir.

Edebiyat

Bedîî duygu ve yüksek düşüncenin söz ve yazı ile ifadesine edebiyat denir. Bu tarife göre edebiyat çerçevesine giren eserlerin pek az olması icap eder. Çünkü okuduğumuz pek çok şiir, hikaye ve romanın bedi'i duygudan, yüksek düşünceden mahrum olduğunu görüyoruz.Fakat buna rağmen böyle birçok eserler edebiyat çerçevesine girer. Çünkü bir milletteki halkın hepsi aynı seviyede değildir.Türlü seviyelerde ve türlü düşüncelere malik inan kümeleri vardır. Bazı eserler yüksek düşüncelerin ve bedîî duyguların mahsulü olmamakla beraber bir sınıf halk tarafından sevilir, tutulur. Bu eser o sınıf için iyi,güzel ve yüksektir. Bundan dolayı muhtelif seviyelere hitap eden eserleri edebiyat adı altında toplarız. Fakat hiç şüphesiz asıl edebi eserler yüksek kültürlü ve milli seciyesi kuvvetli insanlara hitap eden edebiyattır. Ötekilerine ise 'sınıf edebiyatı' veya 'zümre edebiyatı' demek daha doğrudur.

Edebiyat iki türlüdür: Sözlü edebiyat, yazılı edebiyat. Bir millet geri bir halde iken, daha yazısı yokken onun sözlü edebiyatı vardır. Bu edebiyat babadan oğula, ağızdan ağıza geçerek millet içinde yaşayan ve masallar,türküler,darbımesellerden ibaret olan bir edebiyattır. Yazılı edebiyat ise bir milletin yazıyı icat veya kabulünden sonra meydana getirdiği ve taşlara, kağıtlara yazdığı bir edebiyattır. Bununla beraber yazısı olan ilerlemiş bir millette de bir yandan sözlü edebiyat devam edebilir. Mesela Türkler ileri bir millet oldukları, asırlardan beri yazılı bir edebiyata malik bulundukları halde bir yandan da sözlü bir edebiyatları vardır. Darbımeseller, maniler, türküler, masallar, fıkralar vesaire... Fakat bu sözlü mahsulleri mütemadiyen yazıya geçirildiğinden ve içtimai hayatın değişmesi dolayısıyla yeni mahsul vermekte gitgide daha kısır davrandığından sözlü edebiyat günden güne küçülüp daralmaktadır.

Edebiyat tarihi

Edebiyat tarihi,tarihin bir koludur. Bir milletin edebi mahsullerini, yahut başka bir tarife duygu ve düşünce mahsullerini, tarih çerçevesi içinde,mütalaa eder. Her edebi eser ve her şair bir milletin ve bir tarih devrinin yetiştirmesi olduğu için edebiyat tarihini de tarih umumi gidişi içinde görmek lazımdır.

Bir ağacın yemiş verme şartlarını incelerken nasıl onun toprağını da göz önünde bulundurmak lazımsa, edebi mahsullerin nasıl meydana geldiğini anlamak için de o devrin tarihini bilmek icap eder. O halde Türk edebiyatı tarihi demek, Türkler'in en eski çağlardan günümüze kadar meydana getirdikleri duygu ve düşünce mahsullerinin asır asır, o asrın tarihi içinde mütalaası demektir. Tabiîdir ki edebiyat tarihini iyi anlamak için bütün medeniyet unsurlarının da tarihini önceden bilmek şarttır. Böyle olmazsa edebi eserlerin doğuşundaki sebep ve neticeler iyi anlaşılamaz. Edebiyat tarihi medeniyet tarihinden pek az farklıdır. Türk tarihi üç büyük çağa ayrılır:

1- Uzak doğu medeniyeti çerçevesinde (İslâmiyet'ten önceki) Türk tarihi;
2- Yakın doğu medeniyeti çerçevesinde (İslâmi devirde) Türk tarihi;
3- Batı medeniyeti çerçevesinde Türk tarihi.

Birinci devir Türkler'in İslâmiyet'i kabulüne kadar yani onuncu milâdi asra kadar sürer.
İkinci devir onuncu asırdan Tanzimat'a kadar yani 1839'dan sonraki zamandır.
Türk edebiyatı da üç devreye göre üç büyük karakter gösteren üç bölüme ayrılır.

ATSIZLAR

2. Bölüm

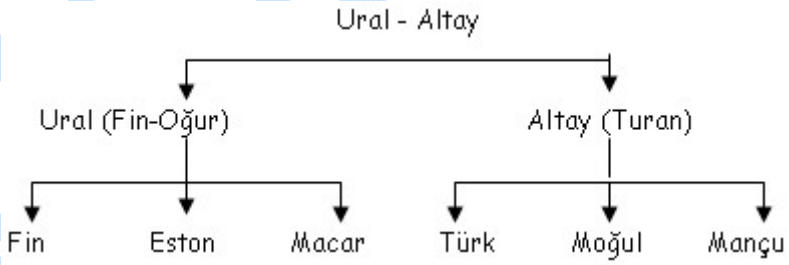
İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRK TARİHİ

Anayurt

Türkler'in anayurdu Orta Asya'nın batı bölümleridir. Tiyanşan yahut Tanrı dağları denilen sıradağ Türkeli'nin belkemiğidir. Türkistan'a hayat veren büyük ırkların çoğu buradan çıkar. Bugün Moğolistan dediğimiz yer de eskiden Türk ülkesiydi. Türkeli'nin batı sınırı Edil ırmağıdır. Bu ülkenin iklimi umumiyetle sert olup büyük bozkırlarla doludur. Geniş mesafeler arasında az insanlar otururdu. Bu iklim ve yayla bozkır hayatı Türkler'in az konuşkan, ciddi, sert, kuvvetli ve cesur yapmıştır. Türkler'in tarihini öğrenirken anayurtta oturan Türklerle anayurt dışına çıkıp kalabalık yabancılarla karışan ve yabancılar üzerinde hâkim ve azlık halinde kalan Türkler'in tarihini ayırmak lazımdır. Biz, tabii anayurtta kalan Türkler'den bahsedeceğiz. Anayurt Türkler'inin tarihi aralıksız bir tarih silsilesidir. Anayurt dışı Türkler'in tarihi ise kesik parçalardır.

Türk Irkı

Türk ırkı tarihten önceki zamanlarda teşekkül ettiği için onu meydana getiren unsurları iyice bilmiyoruz. Yalnız bu ırk esas itibariyle brakisefaldir. Bir kısmı sarışın-açık renk gözlü, bir kısım kara saçlı-koyu renk gözlü olmakla beraber yüzün biçimi bakımından birbirlerine çok benzerler. Elmacık kemikleri biraz çıkık, gözler biraz çekiktir. Türk ırkı uzun veya orta boylu insanlardan mürekkeptir. Dilleri göz önüne bulundurulmak şartıyla Moğollar ve Mançularla akrabadırlar. Hatta Macar, Fin Estonlar'dan mürekkep olan 'Ural' veya 'Fin-Oğur' zümresi ile de akrabalıkları muhtemeldir. Bu takdirde Türkler'in mensup bulunduğu 'Altay' veya 'Turan' zümresi ile Ural zümresinin yakınlığını şöyle bir şema ile gösterebiliriz:

'Turan' adını altı millete birden vererek ' Ural - Altay' yerine ' Turan' kelimesini kullananlar da vardır.

Sakalar

Tarihte bilinen en eski Türkler Sakalardır. Bunların varlığı milattan önceki yedinci asırlardan başlar. Hiç şüphesiz bunlardan daha önce de Türkler, yani Türkler'in ataları olan boylar vardı. Fakat onlar hakkındaki bilgimiz pek eksiktir ve tarihi sayılamaz. Sakalar orta Tiyanşan'da yaşıyorlardı. Bunların daha batısında, yani Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında da Sakalar büyük bir kolu sayılan Mesagetler bulunuyordu. Sakalar, İranlılarla durmaksızın çarpışmışlardır. Bunların bir kahraman milattan önce 624'te İranlılar tarafından hile ile öldürülmüştür. İran padişahı Kirus milattan önce 545-539

yıllarında Sakalarla çarpışarak Batı Türkistan'ın cenup bölümlerini zaptetti. Sır Derya'ya kadar ilerledi. Fakat Masagetler'in kadın hükümdarı 'Tamiris' yahut ' Demurus' la yaptığı savaşta yenilip öldü.

Milattan önce 330-327 arasında Makedonyalı İskender kumandasındaki Yunanlılar batı Türkistan'a cenuptan saldırdılar. O zaman Türkistan'ın nüfusu pek azdı. Bununla beraber İskender pek sert bir müdafaa karşısında kaldığından birçok şehirlerin ahalisini kılıçtan geçirdi. İskender'in bu kıyıcılığı karşısında Türkistan halkının çoğu doğuya, Çin sınırlarına doğru kaçıştılar.

Kunlar

Bu kaçışanlar Çin'in şimalinde yerleşerek ve daha önceleri de bulunanlarla karışarak birkaç beğlik kurdular. Bu beğliklerden Kunlar ötekilerini ortadan kaldırarak bütün Türk ırkını bir bayrak altında birleştirdiler. Hakimiyetleri Koradan Edile kadar uzanıyordu. Bunlardan tarihinde mühim rol oynayan ve edebiyata da geçen bir ünlü hükümdar vardır ki adı ' Mete' veya ' Motun' dur. Onun babası Tuman Yabgu milattan önce 220'den beri Kunlar'ın yabgusu yani hükümdarı idi. Mete veliaht idi. Fakat Tumanın başka bir karısı kendi oğlunu veliaht yapmak için plan kurdu:Tumanı kandırarak Mete'yi cenup komşuları Yüeçi Türkler'ine rehin göndertti. O zamanın hukukunca rehin barış için bir teminattı. Barışı bozanın rehini öldürüldü. Üvey anası Mete'yi rehin olarak yollattıktan sonra Tumanı yine kandırarak Yüeçilere savaş açtırdı. Tabii Yüeçiler de öldürmek için Mete'yi aradılar. Mete Yüeçilerin atlarına binerek kendi yurduna kaçabildi. Buna sevinen babası Mete'ye 10. 000 çadır halkı tımar verdi. Fakat babasına ve üvey anasına karşı korkunç bir kin besleyen Mete onlardan öç almaktan başka bir şey düşünmüyordu. 10. 000 çadır halkından 10. 000 asker seçerek bunları görülmemiş bir disiplinle yetiştirmeye koyuldu. Verdiği buyruklara baş eğmeyenin cezası ölümdü. Askerlerine en değerli malları olan atlarına ok atmalarını emrettiği zaman bir takım bunu yapamadılar. Bunlar acımaksızın öldürüldü. En sonra pek zalimane bir emir daha aldılar. Mete sevgilisini nişangâh yapıp ok attı ve askerlerine de karılarına ok atmalarını emretti. Dehşet içinde kalıp buyruğa baş eğmeyenler idam olundu. İşte Mete bu kadar sadık ve disiplinli bir ordu ile babasının üzerine yürüyerek onu mahvetti. Üvey anası ve üvey kardeşini, onların sol taraflarını da mahvederek yabgu oldu. (M. Ö 209)

Türk tarihinin harikulâde bir şahsiyeti olan Mete dahili bir savaş sonunda tahta çıktığı zaman doğu komşuları olan Tung - hular (bugünkü Mançurya'da oturuyorlardı) bundan istifade etmek istediler. Kurultayın vermek istememesine rağmen Mete atını verdi. Tung - hular bu sefer Mete'nin karısını istediler. Savaşa bahane arıyorlardı. Kurultay bu hareketi pek vicdansızca görerek reddetmek istediler. Mete şahsi sevgisinin milletini korkunç düşmanlarla savaşa sürükleyecek kadar fazla olmadığını söyleyerek reddetti. Karısını gönderdi. Tung - hular yeniden elçi göndererek iki devlet arasındaki çorak bir toprak parçasını istediler. Burası Kunlar'ındı. Fakat çorak olduğu için oradan askerlerini çekmişlerdi. Kurultay bu değersiz toprağı vermekte mahzur görmedi. Fakat Mete at ve karısını kendi şahsına ait olduğu için verdiğini, toprağın ise kimsenin malı olmayıp devletin temeli olduğunu söyledi. Vermek fikrinde olan beğleri idam ettirdi. Âni bir baskınla Tung - hular üzerine yürüyerek onları mahvetti. Bütün ülkelerini ele geçirdi. Bunlardan sonra Çin'i yenip vergiye bağladı. Edile kadar yürüyerek oralardaki bütün Türk beğliklerini birleştirdi. Sonra devletinde teşkilat yaptı. Devleti iki büyük parçaya ayırarak her birine bir beğlerbeği koydu. Her birini de tekrar 12 bölüme ayırdı. Bu suretle devlet 24 parçaya ayrılmış oluyordu. Her parçanın başında bir tümenbaşı bulunuyordu. Ordu 10, 100, 1000 kişilik kıta'lardan mürekkepti. Bunların başında onbaşı, yüzbaşı, binbaşılar vardı. Mete bugünkü Türk ordusuna kadar devam eden bir askeri teşkilatı yapmıştı. Mete Türk milletini yaratan insandır. Savaşta enerji, dahilde disiplin, milli bir itaat ruhu ve devletçilik gibi vasıflar Türk milletine Mete'den kalan yadigârlardır.

Kun devleti Mete'den sonra miladi 216'ya kadar devam etti. Demek ki ömrü 436 yıldır. Bütün bu müddet zarfında hayatları Çin'le yapılan mücadele ile geçmiştir. Fakat edebiyat tarihini alâkadar eden bir ciheti olmadığı için bunu zikretmiyoruz.

Siyenpiler

Orta Asya hakimiyeti Kunlar'dan Siyenpiler'e geçti. Bunların hakimiyeti 216- 394 arasında sürmüş, ömürleri Çin'le çarpışarak geçmiştir. Edebiyat tarihi bakımından ehemmiyetleri olmadığı için tarihlerini söylemiyoruz.

Aparlar

394 tarihinde hakimiyet Aparlar'a geçti. Bunların meşhur hükümdarı Tolun, Orta Asya'nın Mete'den sonra ikinci büyük ıslahatçısıdır. O zamana kadar Orta Asya hükümdarlarının lakâbı olan yabguyu küçük görerek kağan unvanını aldı. Bundan sonra yabgu ikinci derecede bir unvan oldu. Bunlar da Koradan Avrupa'ya kadar olan sahaya hakimdiler. Avrupalılar bunlara Avar derler. Edebiyat tarihi bakımından ehemmiyetleri yoktur.

Göktürkler

Edebiyat tarihi bakımından gayet mühim olan Göktürkler ilk önceleri Apar kağanlarına tâbiydiler. Altay'da demircilikle uğraşarak kağanlarına silah yapıyorlardı. Apar kağanı, kendisine karşı yapılan bir isyanı bastırmasını, Göktürkler'in reisi olan Bumun'a emretti. Bumun isyanı muvaffakiyetle bastırıldı ve mükâfat olarak Apar kağanının kızını istedi. Kağanın, bu teklifi hakaretle reddetmesi üzerine silâha sarılan Bumun savaşta Aparlar'ı yendi. Kağan intihar etti. Bu suretle 552 tarihinde Göktürkler hanedanı intihar etti. Bumun Kağan ' İl Kağan' lakâbını aldı. Memleketin batı taraflarının idaresini kardeşi İstemi Kağan'a verdi. Bu suretle tarihte ilk defa Türk adı çıkmış oldu. Göktürk kelimesindeki gök yani mavi kelimesi devletin büyüklüğünü göstermek için kullanılmıştır. Renk isimleri Türkler'de büyüklük, çokluk, şöhret göstermek için kullanılır. (kara cahil, kara keder, ak soy, kızıl cehennem gibi.)

Göktürk devleti eski Türk devletlerinden daha iyi teşkilâtlı idi. Memleket esas itibarıyla doğu ve batı diye ikiye ayrılmıştı. İkisinde de bir kağan bulunuyordu. Hatta bazan devlette dört kağanın birden bulunduğu olurdu. Fakat biri büyük kağan sayılır, diğerleri üzerinde hakimiyet hakkı olurdu. Doğu ve batı diye ikiye ayrılan devletin her birinde kağandan sonra en büyük rütbe olmak yabgu ve şadlar bulunur, bunlar memleketin büyük birer bölümünü idare ederlerdi. Kağanın hükümdar olmayan çocukları tigin lâkabını taşırdı. Yabgu ve şadlar çok defa tiginlerden tayin olunurdu. Devletin yüksek rütbeli memurlarına tarkan, buysuk, şadpıt denir, bütün tarkanlar, buyruklar, şadapıtlar ve boy resileri beğ unvanını taşırdı. Unvanlar çok defa ırsi idi. Teşkilat tamamıyla askeri idi. Kağan ölünce yerine oğlu yahut kardeşi veya amcası geçerdi.

Göktürkler'in diğer büyük bir ehemmiyeti de bunların kendileri hakkında ilk defa eser bırakmış olmalarıdır. Göktürkler'den önceki devirde atalarımız kendileri hakkında hiçbir yazı ve vesika bırakmadıkları için onlar hakkındaki malûmatı medeni komşularından alıyoruz. Bumun Kağandan sonra kağan olan İstemi Kağan zamanında devlet garbi Roma ve İran imparatorlukları ile siyasi ve iktisadi münasebetlere girdi. Fakat onların sözlerini tutmaması yüzünden her ikisiyle de harbolunarak topraklar alındı. 610 tarihine kadar az

çok birliğini muhafaza ederek yaşayan Göktürk devleti bu tarihte doğu ve batı kağanlarının birbirini tanımaması yüzünden ikiye ayrıldı. Bundan istifade eden Çinliler 630 tarihinde doğu Göktürkler'i yenerek doğu hükümdarı Kara Kağan birkaç yüz bin Türk'le beraber esir edip Çin'e götürdüler ve Çinlileştirmek için Çin'in ötesine berisine dağıttılar. 659'da da batı kağanlığını yıktılar.

Esarette bulunan Göktürkler birkaç defa isyan ettiler. Bilhassa 639'da Kür Şad'ın 40 kişi ile Çin payitahtında yaptığı ve Çin imparatorunu tevkif ederek ve Göktürk prenslerinden birini Türkistan'a götürerek Türk kağanlığını diriltmek maksadını güttüğü ihtilâl pek şanlı oldu. Fakat bastırıldı. Nihayet 681'de İlteriş Kutluk Kağanın 17 kişi ile dağa çıkarak yaptığı ihtilâl muvaffak olundu. Etraftan koşuşanlarla 70'e yakın, biraz sonra 700'e çıkan ihtilâlciler istiklâllerini elde etmeye muvaffak oldular. Böylelikle Göktürk devleti dirildi. İlteriş Kutluk Kağan 681- 693 yılları arasında kağanlık etmiştir. Kendisinin akılda eşi, şerefle yoldaşı olan ' Bilge Tonyukuk' ilk dağa çıkıştan beri yanında bulunuyordu. Ve devletin hem baş kumandanı, hem de baş veziri idi. Bu iki gayretli adam isyan etmiş olan Dokuz Oğuzları, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay ve Tatabıları yenip itaate aldılar. Çinlileri yendiler. Göktürkler'i zengin ettiler. Bu devrede Göktürkler'in sayısı pek azdı.

Kutluk Kağan öldüğü zaman oğulları sekiz ve yedi yaşında idiler. Onun için yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti. (693-716). Bilge Tonyukuk yine devletin baş veziri idi. Kapağan Kağan zamanında da birçok seferler yapıldı. Batı Türkler'i de itaate alındı. Çinliler yenildi. Fakat Kapağan Kağan ihtiyarlığında bazı yolsuzluklar yaptığından kendisine karşı isyanlar oldu ve bir suikasta kurban gitti.
Oğlu Böğü Kağan yerine geçtiyse de Kutluk Kağanın oğulları Megren ve Kül Tigin bunu tanımadılar. İsyan edip Böğü'yü öldürdüler. Kutluk Kağanın büyük oğlu Megren, ' Bilge Kağan' unvanıyla tahta geçti. 720'de Çinliler Göktürkler'i ortadan kaldırmak için 300. 000 kişilik bir ordu ile savaş açtılar. Dokuz Oğuz, Kırgız, Basmıl, Kıtay gibi tâbi boyları da isyana kışkırttılar. Fakat Göktürkler bu müşterek hareketi karşılayıp Çinlileri bozguna uğrattılar. Çin, hediye adı altında ipek kumaş vergisi vermeye mecbur kaldı. Biraz sonra Bilge Tonyukuk öldü. (aşağı yukarı 720 yıllarında)

Türk birliği için yıpranırcasına çalışan kahraman Kül Tigin 731'de Dokuz Oğuzlarla yapılan bir harpta karargâhı korumak için öldü. Bilge Kağan'da 734'te vezirlerinden biri tarafından zehirlenerek öldü. Bu üç mühim şahsiyetin ölümünden sonra Göktürk devleti yavaş yavaş alçalmaya yüz tuttu. 742'te Dokuz Oğuz, Karluk ve Basmıllar birleşerek devlete karşı isyan ettiler. 745'te Göktürk hanedanı yıkılarak yerine Dokuz Oğuzlar hâkim oldular.

Dokuz Oğuz - On Uygurlar

'Dokuz Oğuz' dokuz boy demektir. Ok kelimesi boy mânâsına gelirdi. Sonundaki 'z' ile yapılan çoğullar bugün de vardır. İkiz, üçüz gibi. . . Eski Türkler'de siyasi zümrelerin adları ekseriya o birliği teşkil eden boyların sayısını gösterirdi. Dokuz Oğuz, On Uygur, Sekiz Oğuz, Üç Kurıkan, Otuz Tatar gibi. Dokuz Oğuzlarla On Uygurlar da sekizinci asırda Moğolistan'ın şimalinde yaşıyorlar ve birlikte hareket ediyorlardı. Göktürkler'in kitabelerinde bunlara Dokuz Oğuz ve bazan yalnızca Oğuz dendiği halde, Monyunçur Kağan kitabesinde Dokuz Oğuz- On Uygur denilmektedir. 840'tan sonra ise Dokuz Oğuz adı büsbütün kaybolarak yalnız Uygur adı kalmaktadır.
Bunların ikinci kağanları olan Moyunçur Kağan (745-759) en ünlüleri olup fütuhatı ile meşhurdur. Kendi adına Orhun yazısı ile bir âbide diktirmiştir. Kendisinden sonra tahta geçen oğlu Bögü Kağan, yahut resmi unvanı ile 'Alp Külüg Bilge Kağan' (759-780) ise 763

tarihinde manihaizmi devlet dini olarak kabul etmekle ün salmış bir kapandır. Moyunçur Kağan zamanında Dokuz Oğuz -Uygurların çoğu manihaist olduğu halde kağan Şamanî idi. Bu devletin dayandığı unsur olan Dokuz Oğuz - On Uygurlar arasında en medeni olanları Uygurlardır. Uygurların bir kısmı, bugün Şarki Türkistan dediğimiz ülkede, sekizince asırdan birkaç asır önce medeni hayata geçmişlerdi.
Bunların hakimiyeti 840 yılına kadar büyük imparatorluk halinde devam ettikten sonra sarsıldı. 840'taki büyük kıtlık ülkede isyanlar doğurdu. Şimalde yaşayan Kırgızların isyanı pek yaman oldu. Bunlar Dokuz Oğuz - On Uygurları tamamıyla yendiler. Bu kırgın birkaç yıl sürdü. Uygurlar ikiye ayrılarak cenuba doğru göçtüler. Cenubi şarkiye göçenler açlıkla, cenuptan Çinlilerin, şimalden Kırgızların saldırması ile mahvoldular. Cenubi garbiye kaçanlar zaten kendilerine tâbi olan Şarki Türkistan ülkesine gelerek evvelce burada olan şehirlere yerleştiler. Kendilerine de yeni şehirler yaptılar. Bu şehirler kale ile korunan müstahkem şehirlerdi. Merkezleri Kocu şehri idi ki bugün Kara Hoca adını taşır. Beş balık, Can balık, Yeni balık, Sülmi gibi şehirleri de Uygurlar yaptılar. (Balık eski Türkçede şehir demektir) Bu bölgeye yerleştikten sonra artık Dokuz Oğuz adı silinip yalnız Uygur adı kaldı.

Devlet böylece küçüldükten sonra Uygurlar kahramanlıklarını muhafaza etmekle beraber çok medeni bir hayat yaşamaya başladılar. Aralarında Budizm, manihaizm ve biraz da mücadelesi barış içinde oluyor, her din kendisini propaganda ile ileri sürmek istediğinden dini eserler yazılıyor, dini eserler yanında lâdinî eserler de meydana geliyordu.
Uygur devleti 940 yıllarında Karahanlılar devleti kuruluncaya, yahut bir ihtimale göre zaten batı Göktürkler'i'nin en güçlü boyu olan Türgişlerin devamı olmak üzere mevcut olan Karahanlı devleti genişlemeye başlayıncaya kadar devam etti. Bu tarihten sonra ise Karahanlılar batıdan yaptıkları sıkıştırma ile küçülüp daha doğuya çekilen Uygurlar on dördüncü asra kadar küçük bir beğlik halinde devam ettiler. Sonra Çingiz Han imparatorluğu içinde siyasi varlıkları sona erdi. Bunların artıkları olan Sarı Uygurlarla Kara Uygurlar bugün hâlâ yaşıyorlar. Kara Uygurlar şimdi Moğollaşmış olup Moğolca konuşurlar. Sarı Uygurlar Türklüklerini ve eski âdetlerini saklıyorlar. Kendilerine "Sarı Yoğur" diyorlar. Budist'tirler.

ATSIZLAR

3. Bölüm

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRK MEDENİYETİ

Din

Sakalar zamanında Türkler'in nasıl bir dine bağlandıklarını bilmiyoruz. Fakat bu, hiç şüphesiz bir tabiat dini idi. Yani gök, yer, ateş vesaire gibi tabiat kuvvetlerinden birine veya birkaçına tapıyorlardı. Kunlar'ın dini hakkında ise pek az da olsa bilgimiz vardır. Bu bilgiye göre Kunlar yılda bir defa gök ve yer Tanrılarına ve atalarının ruhuna kurban keserlerdi. Demek ki Türk dini o zaman iki tanrılı bir dindi. Gökte ve yerde iki tanrı tanıyan bu din Göktürkler çağına kadar gelmişti. Göktürkler'de fazla olarak ' yer sub' (yer su) da Tanrı olarak tanıtılmaktadır.Fakat Göktürkler'de 'Tengri' yani sema bütün dünyayı ve beşeriyeti yaratan bir Tanrı değil, bir Türk Tanrısıdır. Yine Göktürkler'de 'Umay' adında bir kadın Tanrı tanılıyor ki bu da iyilik ve acıma Tanrısı idi. İşte Türkler'in bu milli dinine Şamanizm diyoruz.
Dokuz Oğuz - Uygurlar zamanında ise millet yavaş yavaş Şamanizm'i bırakıp Manihaizm girmeye başladı. Daha sonra, 840'tan sonra ise Budizm ve Hristiyanlığın bir mezhebi olan Nasturîlik de Uygurlar arasında yayıldı.

Budizm Hindistan'da 'Buda'nın kurduğu bir dindir. Buda, milattan önce 477'de ölmüştü. Budanın dinine göre bu dünyada duyduğumuz sevinç, keder gibi şeyler bizim duygularımızın ve düşüncelerimizin yanılmasından doğan kuruntulardır. Bu dünyada her şey gelip geçicidir. İstikrar yoktur. Fakat buna mukabil bir de ebedi âlem vardır ki ona Nirvana derler. Orada ebedi bir değişmezlik vardır. Nirvana âlemi bütün mahlûkatların nereden gelip nereye gittiğini bilen 'benlik' lerden ibarettir. Bu benlikler insanlara hulûl ederler. İnsan irade ile nefsini terbiye eder, ergin ve olgun bir insan olursa o benlik onu öldükten sonra Nirvanaya ulaştırır. Aksi takdirde bu benlik yüz binlerce yıl içinde daha birçok insan veya hayvanlara hulûl ederek ıstırap içinde yuvarlanıp gidecektir. Budanın dininde bizim anladığımız mânâda bir Tanrı yoktur. Buda dünyanın başlangıcı ve sonu hakkında da bir şey söylemiyor. Bu da yalnız iradeyi kuvvetlendirecek talimat vermiştir. Buda dinine göre aşk ile nefret, şefkatle zulüm aynı derecede kötü şeylerdir. Doğru ve mutedil olmak, kendini yüksek görmemek, lüzumsuz yere söz söylememek Budizm'in esaslarıdır. Budizm'de ibadet de yoktur.İhtimal ki bu sadeliği Türkler arasında yayılmasına sebep olmuştur.

Manihaizm ise Babilli Mani (214 - 277) tarafından ortaya konmuştur. Mazdeizm yani Zerdüşt dini ile Hristiyanlığın karışmasından doğmuş bir dindir. Hıristiyanlığın tesirinde kalmış olmasına rağmen iki Tanrılı bir dindir. Asıl Tanrı iyiliği ve ışığı temsil eder. Bunun yanında 12 tane yardımcı Tanrı vardır ki aşk, iman, doğruluk, zekâ, bilgi, anlayış, sır saklama gibi faziletleri temsil ederler. Fenalık tarafının Tanrısı da ' Hümâme ' dir. Kadındır. Bunun da yanında 12 tane yardımcı Tanrı vardır.

Manihaizm'e göre hayvan eti yemek, şarap içmek haramdır. İyilikle kötülük daimî bir savaş halindedir. Fakat günün birinde iyilik tarafı galip gelecek, o gün kıyamet kopacaktır. Ruhlar ebedi olduğu için kıyamette fenalar Cehennemde ceza göreceklerdir. Mani şair ve ressam olduğu için dinini yaymakta bu iki şeyden istifade etmiştir.

Devlet

Türkler'de devlet pek eskiden beri teşekkül etmişti. Sakalar çağında Türkler'in devlet

kurduğunu bilmiyorsak da Kunlar'ın başlangıcından beri Türkler'de devlet vardı. Türk devletleri aristokratik idiler. Devlet reisi Kunlar ve Siyenpiler devrinde yabgu derlerdi. Aparlar, Göktürkler, Dokuz Oğuz - Uygurlar devrinde kağan denilmeğe başlandı. 'Hakan' ve 'han' kelimeleri 'kağan'ın sonradan aldığı şekillerdir. Devlet reisine kağan denilmeye başlayınca yabguluk ikinci derecede bir rütbe ve unvan oldu. Devlet reisi öldüğü zaman yerine oğlu, kardeşi, yahut amcası geçerdi. Kimin geçeceğine ekseriyetle kurultay seçer, bazan da prenslerden birisi kendi gücü ile hükümdarlığı alırdı. Kunlar ve Göktürkler devrinde devlet çok büyük olduğundan doğuda ve batıda olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Bu ayrılık bazan kökleşir, iki düşman devlet olurdu. Göktürkler'in bazı çağlarında doğudakilerle batıdakiler düşman olarak çarpışmışlardır. Bununla beraber çok defa biri ötekini metbu tanırdı.

Devlet ademi merkeziyetle idare olunurdu. Yani Türk birliğine dahil olan muhtelif boylar kendi reisleri tarafından idare olunurdu. Bazı boylara, hükümdar kendi ailesinden prenslere reis olarak seçerdi. Umumiyetle bu boyları merkeze bağlayan şey muayyen zamanda vergi vermek, savaşta asker göndermekten ibaretti. Başka bütün işlerde serbesttiler. Hâttâ devleti teşkil eden boyların bazan birbirleriyle çarpışması bile devlet fikrine aykırı değildi. Kunlar'dan itibaren Türk hükümdarlarının komşu ülkelere, bilhassa Çin'e muntazaman elçi gönderdikleri tarihçe malûmdur. Göktürkler devrinde İranlılar ve Bizanslılar ile de siyasi münasebetleri olmuştur.

Aile

Türk ailesi Kunlar devrinden beri babanın hâkimiyeti altında ana ve çocuklardan mürekkep bir ailedir. Araplarda, İranlılarda, Yunanlılarda, Romalılarda olduğu gibi kadın aşağı veya esir sayılmazdı. Kadın muhteremdi. Kapalı değildi. Fakat bilhassa yukarı tabaka ahalide birden fazla kadın alma âdeti ve hakkı vardı. Evlenmelerde iki tarafın birbiriyle denk seviyede olması şarttı. Ağabeyleri ölenler yengeleriyle evlendirirlerdi. Bu bilhassa hükümdarlar arasında böyle idi. Bu âdet Anadolu'da bugün bile vardır. Evlenme çağına gelen çocuk evlenince baba ocağından ayrılıp başka bir aile kurardı. Türkler'de aile bu kadar eski ve muntazam olmakla beraber devlet fikri aile fikrinden üstündü.

Yaşayış, ahlâk ve âdetler

Türkler'in büyük kalabalığı göçebe idi. Hayvanların eti, sütü ve derisiyle geçindikleri için otlaklar ararlar, öteye beriye göçerlerdi. Bununla beraber Kunlar'da ve Göktürkler'de herkesin bir toprağı olurdu. Orayı ekerlerdi. Demek ki bunların göçebeliği herhangi bir şekilde olmayıp muntazam kaidelere tâbi, muntazam zamanlarda yapılan ve muntazama yerler arasında olan bir göçebeliktir. Türkler'in küçük bir bölümü ise şehirlerde otururlardı. Moğolistan ve bilhassa Maveraünnehir2de şehirleri daha çoktu. Herhalde İskender'in istilâsından sonra Türkler'de şehircilik hayatı daha fazla ileri gitmiştir. Dokuz Oğuzların 840 felâketinden sonra ise Türk milleti artık şehirli millet haline girmiştir. Umumiyetle Türkler yüksek ahlâk sahibi insanlardı. Kunlar'ın düşmanları olan Çinliler Kunlar'da verilmiş bir sözün tutulmamasına imkân olmadığını kaydediyorlar. Hırsızlık eden on mislini verirdi. Evli bir kadına sataşmanın, savaştan kaçmanın, büyük hırsızlık yapmanın cezası ölümdü. Kunlar devrinde bir mahkûm hakkında en çok on günde karar verilirdi.
Asker millet oldukları için çocuklar milletin menfaatine uygun olarak yetiştirilirlerdi. Kunlar'da çocuklar küçükken koyunlara binerek biniciliği öğrenmeye başlarlar, pek usta biniciler olurlardı. Eli silâh tutan herkes askerdi. Savaşta ölmek şeref, evde ölmek ayıptı. Kişi çadırda doğar, çayırda ölürdü.

Türkler'de erkeklerin saçları uzun olurdu. Galiba Sakalar devrinden beri Türkler uzun saçlı millet olarak tanınmıştı. Kısrak sütünden yapılmış olan kımız milli içkileri idi. Pek besleyici bir içki idi.
Göktürkler zamanında Türkler'de balbal dikmek âdeti vardı. Bir kahramanın, bilhassa kağanların mezarına hayatta iken öldürdüğü veya yendiği en ünlü düşmanın heykeli dikilirdi. Bu heykele balbal derlerdi..

ATSIZCILAR

4. Bölüm

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRK DESTANI

Türk edebiyatı destanlarla başlar. Destan, bir milletin eski zamanlarda başından geçen büyük hadiselerin halk dilinde edebi bir şekil almasıdır. Bir milletin henüz yazısı yokken yaptığı büyük savaşlar, ün alan kahramanlar bütün milletçe tanınırdı. Sonra bunlar babadan oğula geçe geçe bir takım eklentiler daha alarak büyür. İçine şiir ve hayal unsurları da karışır. Birkaç nesil sonra artık destan bütün milletin malı olmuştur. Böylece teşekkül eden ve her asır geçtikçe az çok değişikliklere uğrayan destan günün birinde, yazının icat veya kabulünden sonra yazılır ve değişmez bir hal alırdı. Fakat uğradığı bütün değişmelere rağmen teşekkül ettiği zamanın umumi seciyesini taşır.
Destanlar babadan oğula anlatıla anlatıla zaman geçtikçe bazan o milletin ileriki isteklerine, ülküsüne ait unsurlarla da süslenir. Böylelikle edebî değeri yükselen destan âdeta birçok nesillerin müşterek edebî mahsulü halini alır.
Bir destan, teşekkül ettiği asırdan ne kadar sonra kağıda geçirilirse geçirilsin, yine teşekkül ettiği asrın mahsulü sayılır. Çünkü onun temeli, esas fikirleri, esas unsurları teşekkül ettiği asra aittir. Aradan geçen uzun asırlar o destanın mevzuunda, dilinde büyük değişiklikler yapsa bile bunlar nihayet sathîdir.
Bir millet yazıyı kabul ettikten sonra bile bir takım destanlar yaratabilir. Çünkü asıl halk yığını henüz okuyup yazmayı öğrenmemiştir ve edebî zevklerini bilhassa destanlarla doyuracak seviyededir. Nitekim kurtuluş savaşına ait bir takım destanlar bile teşekkül etmeğe başlamıştır.
İslâmiyet'ten önceki Türk destanı bugünkü bilgimize göre, birbirinin devamı olan altı bölümden ibarettir. Bunlar Türk tarihinin gidişine Uygur olarak şunlardır:

1- Yaradılış destanı
2- Saka destanı
3- Kun - Oğuz destanı
4- Siyenpi destanı
5- Göktürk destanı
6- Uygur destanı

Yaratılış Destanı

Yaratılış destanı dünyanın nasıl yaratıldığını, insan ırklarının nasıl meydana geldiğini ve şeytanın nasıl bir kötülük unsuru olduğunu, Türkler'in düşüncesine göre izah etmektedir. Destan şöyledir:
Daha hiçbir şey yokken 'Tanrı Kara Han' la 'su' vardı. Kara Handan başka gören, sudan başka görünen yoktu. Kara Han yalnızlıktan sıkılıp ne yapayım diye düşünürken su dalgalandı. 'Ak Ana' çıktı. Kara Han'a 'yarat' diyip yine suya daldı. Bunun üzerine Kara Han 'kişi'yi yarattı. Kara Hanla kişi ebedi suyun üstünde iki kara kaz gibi uçuyorlardı. Fakat kişi halinden memnun değildi. Kara Handan daha yüksekte uçmak istiyordu. Onun bu dileğini sezen Kara Han kişiden uçmak kabiliyetini aldı. Kişi sonsuz suya yuvarlandı. Boğuluyordu. Yaptığına pişman olarak Tanrı Kara Handan bağışlanmasını diledi. Tanrı Kara Han kişiye sudan yükselmesini buyurdu. Denizden bir yıldız yükseltti. Kişi bunun üstüne oturarak batmaktan kurtulacaktı. Kişi artık uçamayacağı için Tanrı Kara Han dünyayı yaratmak istedi. Suyun dibine dalarak toprak çıkarmasını kişiye buyurdu. Kötü düşünceden hâlâ vazgeçmeyen kişi denizin dibinden toprak çıkarırken kendisi içinde gizli bir dünya yaratmak istediğinden ağzına biraz toprak sakladı. Kişi avucundaki toprağı su yüzüne serpince Tanrı Kara Han toprağa 'büyü' diye buyruk verdi. Bu büyüyen toprak dünya oldu. Fakat aynı zamanda kişinin ağzındaki toprakta büyümeye başlayıp onu

boğacak hâle geldi. Tanrı Kara Han 'tükür' diye buyruk vermeseydi boğulup gidecekti. Kara Han'ın yarattığı dünya dümdüzdü. Kişi tükürünce ağzından çıkan topraklar bu dümdüz dünyaya fırlayarak üzerinde bataklık, tepeler meydana getirdi. Buna kızan Tanrı Kara han bu itaatsiz kişiye 'Erlig' (Şeytan) adını verdi ve onu kendi ışık âleminden kovdu. Bundan sonra yerden dokuz dallı bir ağaç bitirerek her dalın altında bir adam yarattı. Bunlar dokuz insan ırkının ataları oldular. Erlig bu insanların bu kadar güzel ve iyi olduklarını görünce insanların bu kadar güzel ve iyi olduklarını görünce Kara Handan onları kendisine vermesini istedi. Kara Han vermedi. Fakat Erlig onları kötülüğe sürükleyerek kendisine çekebiliyordu. Kara Han insanların bu akılsızlığına, Erliği kanmalarına kızarak onları kendi başlarına bıraktı. Erliği yer altındaki karanlıklar dünyasının üçüncü katına kovdu. Kendisi için de on yedinci kat göğü yaratarak oraya yerleşti. İnsanları korumak için de meleklerden birini gönderdi. Erliğ bu güzel göğü görünce o da kendisine bir gök yaratmak için Kara Han'dan izin aldı. Kendi göğüne tebaasını, yani kandırdığı kötü ruhları yerleştirdi. Erliğin tebaası Kara Hanınkilerden daha iyi yaşadıkları için Tanrı Kara Hanın canı sıkıldı. Meleklerinden birini göndererek Erliğin göğünü yıktırdı. Bu gök yıkılıp dünyaya düşünce yıkıntılarından dağlar, boğazlar, ormanlar meydana geldi. Kara Han, Erliği dünyanın en derin katına sürdü. Bu güneşsiz, aysız yıldızsız yerde dünyanın sonuna değin oturmasını buyurdu. Tanrı Kara Han on yedinci kat gökten kâinatı idare etmektedir. On altıncı kat gökte 'Bay Ölkün', Altın dağda, altından bir tahtta oturur. Yedinci katta 'Gün Ana', altıncı katta 'Ay Ata' oturmaktadır.

Yaratılış destanı bugün Altay Türkler'inde yaşamaktadır. Altay Türkler'i, Türkler'in en geri kalan bölümüdür. Onlardaki bu destan, tabii, en eski şeklinden değişmiş bir halde bize gelmiştir. Çünkü ancak on dokuzuncu asırda tespit olunmuştur. Fakat buna rağmen Türkler'in orjinal düşüncelerini göstermek bakımından çok değerlidir. Burada dikkate alınacak noktalar şunlardır:

1- Türklere göre kâinatı yaratan bir tek kuvvet vardır. Kâinat sudan ve topraktan yapılmıştır.
2- Kadın hayatta mühim unsurdur. Tanrı Kara Han'a yaratmak ilhamını bir kadın olan 'Ak Ana' verdiği gibi ikinci derecede iki Tanrı olan 'Gün' ve 'Ay' dan daha üstün olan 'Gün' de kadındır.
3- Şeytan çok büyük kudretlere malik olmakla beraber esas itibari ile insandır. Hiç bir zaman Tanrı Kara Han'a denk kuvvette değildir.
4- İnsanlar bir ana babadan üremiş değildir. Dokuz ayrı ırk vardır ki ataları ayrı insanlardır.

Saka Destanı

Sakalar en eski Türkler olduğu için bunlara ait destanlar, en eski Türk tarihinin izlerini taşımaktadır. Saka destanı millattan önceki 7 -4 'üncü asırların vukuatına aittir ve iki parçadır: 'Alp Er Tunga' ve 'Şu' parçaları.

Alp Er Tunga Destanı

Türkler'in 'Alp Er Tunga' veya 'Buku Han' yahut 'Buka Han' dediği bir destan kahramanları vardır. Fakat bu destanın Türkler tarafından yazılmış şekli daha ele geçmemiştir. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında bazı manzum parçalar vardır ama bunlar Alp Er Tunga vukuatına ait olmayıp onun hakkında yazılmış sagu yani mersiyelerdir. Fakat Alp Er Tunga destanının İranlılar tarafından tespit edilen parçaları elimizdedir. İranlılar bu Türk

kahramanına Afrâsiyâb derler. Acem şairi Firdevsi, İran'ın destanı tarihi olan Şehnâme adlı büyük eserini yazarken Afrâsiyâb'tan çok bahsetmiştir. Afrâsiyâb'a ait parçaları yazarken Firdevsi yalnız İranlılar arasındaki rivayetleri değil, Türkler arasındaki rivayetleri de görmüştür. Çünkü Firdevsi, Türk padişahı olan Gazneli Mahmud'un sarayında ve bir Türk muhitinde bulunuyordur. Zaten Şehnâmede Türk kahramanlarına ait isimlerden bir takımının halis Türkçe olması da bunu ispat eder. Bununla beraber Alp Er Tunga'ya ait rivayetler, Türklerle Acemler arasında, hiç şüphesiz, birbirinden farklı şekilde yaşıyordu. Hele Türklere ait isimlerin çoğu İran rivayetlerinde acemleştirilimişti. Mesela Türk rivayetlerindeki 'Alp Er Tunga' Acem rivayetlerinde Afrâsiyâb olduğu gibi, Alp Er Tunga'nın kızının adı 'Kaz' dır. Acem rivayetlerindeki iki kızının adı ise 'Ferengis' ve 'Menije' dir. Buna mukabil İran rivayetinde Alp Er Tunga oğullarından birinin adı Kara Han, bir kahramanın adı da Demürdür. Yani halis Türkçe isimlerdir. Asırlarca birbiriyle çarpışmış iki milletin destanlarının da birbirine tesir etmesi gayet tabiidir. Aşağıda hülâsasını verdiğimiz Alp Er Tunga destanı Şehnâmeden alınmıştır. Yalnız Afrâsiyâb ve Agrîres isimleri yerine Türkçeleri olan Alp Er Tunga ve Alp Arız konmuştur.

İran padişahı 'Minûçehyr'in ölümünü haber alan Turan padişahı Peşeng, İran aleyhinde savaş açmak için Türk ulularını topladı: İranlıların bize yaptıklarını biliyorsunuz. Türk'ün öç alma zamanı gelmiştir dedi. Oğlu 'Alp Er Tunga'nın içinde öç duyguları kaynadı. Babasına : 'Ben arslanlarla çarpışabilecek kişiyim, İran'dan öç almalıyım ' dedi. Boyu selvi gibi, göğsü ve kolları gibi idi. Fil kadar güçlü idi. Dili yırtıcı kılıç gibi.idi.

Savaş hazırlıkları yapılırken Türk padişahının öteki oğlu 'Alp Arız' saraya gelip babasına: 'Baba! Sen Türkler'in en büyüğüsün.Mînûçehr öldü ama İran ordusunun büyük kahramanları var. İsyan etmeyelim. Edersek ülkemiz yıkılıp gider' dedi. Peşeng, oğluna şöyle cevap verdi: 'Alp Er Tunga avda arslan, savaşta savaş filidir.Bahadır bir timsahtır. Atalarının öcünü almadır. Sen onunla birlikte ol. Ovalarda otlar yeşerince ordunuzu 'Amul'a yürütün. İran'ı atlarınıza çiğnetin. Suları kana boyayın...

Baharda Türk ordusu Alp Er Tunga'nın buyruğunda İran üzerine yürüdü. Dehistan'a geldi. İki ordu karşılaştı. Türk kahramanlarından Barman İrnalılara doğru ilerleyip er diledi. İran kumandanı ordusuna baktı. Gençlerden kimse kıyışamadı. Yalnız kumandanın kardeşi Kubâd atıldı. Fakat yaşlıydı. Kardeşi ona dedi ki: 'Barman genç, arslan yürekli bir atlıdır.Boynu güneşe kadar uzanmıştır. Sen yaşlısın.Kan, ak saçlarını kızartırsa yiğitlerimiz ürker'. Fakat Kubâd dinlemedi: 'İnsan av, ölüm onun avcısıdır' diyerek savaşa çıktı. Barman ona: ' Başını bana veriyorsunuz.Biraz daha bekleseydin daha iyiydi. Çünkü zaman zaten senin hayatına kasdetmiştir.' dedi. Kubâd: 'Ben zaten dünyadan payımı almış bulunuyorum'diye karşılık vererek atını saldırdı. Sabahtan akşama kadar uğraştılar. Sonun da Barman kargı ile Kubâd'ı devirerek zaferle Alp Er Tunga'nın yanına döndü. Bunu görünce İran ordusu ilerledi. İki ordu birbirine girdi. Cihanın görmediği bir savaş oldu. Alp Er Tunga üstün geldi. İranlılar dikiş tutturamayıp dağıldılar. İran padişahı iki oğlunu memlekete göndererek kadınları Zâve yollattı.
Türk ve İran orduları iki gün dinledikten sonra üçüncü gün Alp Er Tunga yeniden saldırdı. İran büyükleri ölü ve yaralı olarak savaş alanını doldurdular. Geceleyin İranlılar bozuldu. Buna görünce iran padişahı ve başkumandanı Dehistan kalesine sığındılar. Alp Er Tunga kaleyi kuşattı. İran padişahı kaleyi bırakıp giderken ardına düşen Alp Er Tunga kaleyi kuşattı. İran padişahı kaleyi bırakıp giderken ardına düşen Alp Er Tunga onu tutsak etti.

İran'a tâbi Kâbil ülkesinin padişahı olan 'Zâl' İranlıların yardımına geldi. Büyük savaşlar yaparak Türk ordularını bozdu. Bundan öfkelenen Alp Er Tunga, tutsak bulunan İran padişahını kılıçla öldürdü. Öteki tutsakları da öldürecekti. Fakat kardeşi Alp Arız onu vazgeçirdi. Tutsakları 'Sarı'ya göndererek hapsettirdi. Kendisi de Dehistanda 'Rey'e gelerek İran tacını giydi. İran ülkesinde padişah oldu. Fakat Sarıdaki tutsakların

kaçmasına sebep olduğu için kardeşi Alp Arızı öldürdü.
İran tahtına Zev geçtiği zaman iki ordu yine karşı karşıya gelip beş ay vuruştular. Ortalıkta kıtlık oldu. Sonunda insanlık bitmesin diye barış yaptılar. İran'ın şimal ülkeleri Turanın oldu.

Fakat Zev ölünce Alp Er Tunga yine İran'a saldırdı. Kardeşi Alp Arızın öldürdüğü için babası kendisine dargındı. Fakat yeni İran padişahı da ölüp İran tahtı yine boş kalınca Turan padişahı Peşeng, oğlu Alp Er Tunga'ya yine haber yolladı. Ceyhun'u geçerek İran tahtına oturmasını bildirdi. İranlılar Türk ordusunun geleceğini duyunca korkup Zâle başvurdular.Zâl artık kocadığını söyleyerek oğlu Rüstam'i yolladı. İki ordunun öncüleri arasındaki çarpışmada Rüstem Türkler'i yenerek Keykubâd'ı İran tahtına çıkardı. Asıl orduların çarpışmasında ise Rüstem, Alp Er Tunga ile karşı karşıya geldi. Alp Er Tunga'yı yenecekken Türk bahadırları onu kurtardılar. Rüstem bir hamlede 1160 Türk kahramanını öldürdüğü için Türkler yenildiler. Ceyhun'u geçtiler. Alp Er Tunga babasının yanına döndü. Babasını barışa kandırdılar. Barış yaptılar.

İran tahtına Keykâvus geçtikten sonra Araplar isyan ettiler. Fakat galip gelen Keykâvus bir ziyafette sarhoş edilerek bağlandı. Bu haber iran'ı karma karışık etti. Alp Er Tunga büyük bir orduyla Arapların üzerine atılarak onları yendi. Türk ordusu İran'a yayılarak herkesi tutsak etmeye başladı. İranlılar yine Zâlden yardım istediler. Zâl, Araplarda tutsak olan Keykâvusu kurtarıp onların ordusuna kattıktan sonra Türklere yöneldi. Kanlı bir savaşta Turanlıların yarısı öldü. Alp Er Tunga yenilerek kaçtı.

Bir gün İran'ın yedi ünlü pehlivanı Rüstem'e, Turan'a giderek Alp Er Tunga'nın avlağında avlanmayı teklif ettiler. Sirahs civarındaki bu avlağa gidip yedi gün kaldılar. Alp Er Tunga bunu duyunca ordusuyla geldi. Teke tek dövüşlerde Türk pehlivanları İranlılara üstün geldilerse de işe Rüstem karışınca yedi pehlivan ile birlikte Türk ordusunu dağıttı. Hâttâ az kalsın Alp Er Tunga da tutsak oluyordu.
Keykâvus İran'da eğlenceler, aşk oyunları ile uğraşırken Alp Er Tunga Türk atlılarıyla ilerledi. Bu haber Keykâvus'a geldi. Oğlu Siyâvuş ile Rüstemi Türklere karşı yolladı. Türk öncülerini yenerek Belk kalesini aldılar. Bu sırada kötü bir rüya görüp bunu tabir ettiren Alp Er Tunga, beğlerin fikrini de alarak İranlılarla barış yaptı. Onlara rehineler verdi. Buhara, Semerkand ve Çaç şehirlerini bırakıp 'Gang' şehrine çekildi. Fakat bu barışı istemeyen Keykâvus, Rüstem'e ve Siyâvuşa kızıp kötü muamele ettiğinden Rüstem kendi ülkesine çekildi. Siyâvuş da Alp Er Tunga'ya sığındı. Türkler'in payitahtı alan Gang şehrine kadar büyük saygı görerek geldi. Kendini çok severdi. Hâttâ Türk kahramanlarından 'Piran' ın kızı ile ve biraz sonra da Alp Er Tunga'nın büyük kızı olan güzel 'Ferengis' ile evlendi. Piran'ın kızından bir oğlu oldu. Adını Keyhüsrev koydular.

Bir müddet sonra, Siyâvuş'u çekemeyenler Alp Er Tunga'ya aleyhinde sözler söyleyerek aralarını açtılar. Siyâvuş öldürüldü. Bunun üzerine Rüstem yine ortaya çıktı. İlk çarpışmada Alp Er Tunga'nın oğlu 'Sarka' yı öldürdüler. Alp Er Tunga bunun öcünü almak için bizzat yürüdü. Fakat savaşı İranlılar kazanarak onu Çin denizine kadar kaçırdılar. Turanlıları nerde bulduysa öldürüp altı yıl Turanda kaldıktan sonra çekilip yurduna geldi.

Alp Er Tunga Turanın yakıldığını, Türkler'in öldürüldüğünü görünce kan ağladı. Öç almaya and içti. Ordu toplayarak İran'a girdi. Ekinleri yaktı. İran'a hâkim oldu. Kıtlık çıkarak İranlılar yedi yıl açlıktan kırıldılar. Bunun önüne geçip İran'ı kurtarmak için Keyhüsrev'i Turandan kaçırdılar. Keykâvus, torunu Keyhüsrev'e tahtı bıraktı. Keyhüsrev, Alp Er Tunga'dan öç almak için ordusunu hazırladı. Fakat bu ordu daha Alp Er Tunga ile karşılaşmadan bozuldu. Keyhüsrev yine ordu yolladı. Türkler'den Bazur adında birisi büyü

yaparak dağlara kar yağdırdı. İranlıların elleri tutmaz oldu. Böylelikle İran ordusunu doğradılar. İranlılar yine Rüstem'i yolladılar. Harikulâde savaşlardan sonra Rüstem Türk ordusunu bozup Türk ordusunda bulunan Çin hakanını da tutsak etti.

Alp Er Tunga bu haberi alınca pek üzüldü. Ululları toplayıp danıştı. Bunlar: ' Ne yapalım! Çin, Saklap orduları bozulduysa Turan ordusuna bir şey olmadı. Anamız bizi ölmek için doğurdu.' dediler. Alp Er Tunga hazırlığa başladı. Oğlu 'Şide' onun maneviyatını yükseltti. Bu savaşa Turan ordusun tarafından, Çin dağlarında oturan 'Pûlâdvend' adında bir cin de ordusuyla iştirak etti. İran pehlivanlarını yendiyse de sonunda Rüstem'e yenildi. Bunun üzerine Turan ve İran orduları çarpıştı. İranlılar kazandı. Alp Er Tunga kaçtı. Bundan sonra Keyhüsrev dünyanın üçte ikisine hâkim oldu. Bir gün sarayda şarap içerken Turan sınırından İranlılar gelip Turanlıların kendilerine zarar verdiğini söylediler. Keyhüsrev bu işi halletmek için İran kahramanlarından 'Bijen' i gönderdi. Bijen sınırda ve Turan tarafındaki bir ormanda, yanındaki güzel kızlarla eğlenen 'Menije' yi gördü. Menije, Alp Er Tunga'nın kızıydı, birbirlerini sevdiler. Menije onu Turana, sarayına götürdü. Alp Er Tunga bunu duyunca çok öfkelendi. Bijeni kuyuya hapsetti. Kızını da kovdu. İran padişahı, genç kumandanının gelmediğini görünce yine Rüstem'in yolladı. Rüstem tüccar kılığında Türk payitahtına kadar gitti. Bijeni kurtardığı gibi Alp Er Tunga'nın da sarayını basarak onu kaçırdı. Menije'yi İran'a gönderdi. Alp Er Tunga ise yeniden ordu yığarak yürüdü. İran ordusunun arkasında 'Bîsütun' dağı vardı. Yine Rüstem'in sayesinde İranlılar bu savaşı kazandılar. Alp Er Tunga, Karluğa kadar kaçtı. Beğlerine dedi ki: 'Ben dünyaya buyruğumu geçiriyorum. Mînûçehr zamanında bile İran Turan'a denk olamamıştı. Fakat bugün İranlıları hayatını sarayımda bile tehdit ediyorlar. İyi bir öç almayı düşünüyorum. Bin kere bin bir Türk ve Çin ordusuyla yürüyelim. ' Toplanmaya başladılar. Fakat bizzat Alp Er Tunga'nın iştirak etmediği ilk savaşı İranlılar kazandılar. İran padişahı asıl Alp Er Tunga'yı yok etmek istiyordu. Yeniden her yandan ordular toplayarak ilerledi. Alp Er Tunga bin kere bin ordusunun üçte ikisini toplamıştı: 'Beykend' şehrinde oturuyordu. Karargahında pars derisinden çadırlar vardı. Kendisi altınlı ve mücevherli bir taht üzerinde idi.Karargahın önünde birçok kahramanların bayrakları dikili idi. İleriye gönderdiği ordunun bozulduğunu duyunca başı döndü. Öç almadan dönmemeye and içti. Oğlu 'Kara Han' a ordusunun yarısını vererek Buhara'ya gönderdi. Oğullarından Şide (ki asıl adı Peşeng idi), Cehen, Afrâsiyâb, Girdegir ve oğlu 'İlâ' nın oğlu Güheylâ bu orduda idiler. Çiğil, Taraz, Oğuz, Karluk ve Türkmenler çerisini teşkil ediyordu. İki ordu karşılaşınca ilk önce İran padişahı Keyhüsrevle Alp Er Tunga'nın oğlu Şide teke tek dövüştüler. Şide öldü. Alp Er Tunga duyunca saçlarını yoldu. Ertesi gün iki ordu akşama kadar savaşıp ayrıldılar. Daha ertesi gün yine çarpıştırıldı. Alp Er Tunga kükremiş gibi saldırıyordu. İran'ın büyük pehlivanlarından birkaçını öldürdü. Keyhüsrev'le Alp Er Tunga karşı karşıya geldiler. Fakat Turan pehlivanları onun İran padişahıyla dövüşmesini istemeyerek atının dizgininden tutup geri götürdüler. O gece Alp Er Tunga ordusuyla alıp Ceyhun'un ötesine geçti. Kara Han'ın ordusuyla birleşip Buhara'ya geldi. Biraz dinlendiler. Sonra payitahtı olan Ganga geldi. Bu şehir cennet gibiydi. Toprağı mis, tuğlaları altındı. Her yerden ordular çağırdı. Bu sırada casusları Keyhüsrev Ceyhun'u geçti diye bildirdiler. Keyhüsrev ilk önce Suğda geldi. Biraz kalıp itaate aldı. Yine ilerledi. Türkler İranlılara su vermiyorlar, ordunun arkasında yalnız kalmış İranlı bulurlarsa öldürüyorlardı. Keyhüsrev de önüne çıkan saray, kal, erkek, kadın ne bulursa yok ediyordu. İki ordu 'Gülzariyun' ırmağı kıyısında karşılaştılar. Birbirine girdiler. Alp Er Tunga'nın ordusundan Keyhüsrev'e korku gelmişti. Ordunun arkasına çekilip Tanrıya yalvardı. Derhal bir fırtına kopup tozları Turan ordusuna doğru akmaya başladı. Türkler bozuldular. Fakat Alp Ertunga kaçmak isteyenleri öldürerek ordusunu durdurdu. Dönüp yine savaştılar. Gece çökünce iki ordu ayrıldı. Alp Er Tunga ertesi günü yine çarpışacaktı. Fakat kendisine gelen bir haberci Kara Han'ın ordusundan yalnız Kara Han'ın sağ kaldığını bildirdi. Bunun üzerine ağırlıkları bile toplamadan hızla ordusu ile çöle atıldı. Rüstem'i vurmak istiyordu. Keyhüsrev bunu Rüstem'e bildirdiği gibi kendisi de onun ardına düştü. Alp Er Tunga, Ganga gelip Rüstem'e baskın yapmak istediyse de onun tetikte olduğunu görerek vazgeçti. Şehre girdi. Bu kalabalık şehrin kalesi o kadar yüksekti ki üstünden kartal bile uçamazdı. İçinde yiyecek boldu. Her köşesinde kaynaklar, havuzlar vardı. Havuzlar bir ok atımı boyunda ve eninde

idi. Güzel bahçeleri, saraylarıyla bir cennetti. Alp Er Tunga ordusuyla Ganga kapandı. Çin padişahına mektup yazıp yardım diledi. Keyhüsrev de ordusuyla gelerek Rüstem'le birleşti. Kalenin çevresine hendek kazdırdı. Odunlar yığıp katranla ateş verdiler. Duvarlar yıkıldı. Şehre hücumla girdiler. Herkesi öldürdüler. Alp Er Tunga sarayının altındaki gizli yoldan 200 beği ile kaçarak kurtuldu. Çin padişahının yanına gitti. Çin hakanı büyük bir ordu hazırlamıştı. Bunu duyan Türkler her taraftan Alp Er Tunga'nın yanına gidiyorlardı. Keyhüsrev Ganga bir kumandan bırakıp Alp Er Tunga'nın üzerine yürüdü. Karşılaştılar. Alp Er Tunga ona bir mektup yazarak insanlardan uzak ve kendisinin beğeneceği bir yerde teke tek dövüşmeyi teklif etti. Keyhüsrev kabul etmedi. O gün iki ordu akşama kadara çarpıştı. Gece olunca Keyhüsrev ordusunun önüne hendekler kazdırdı. Bir kısmı kuvvetlerini Türk ordusunun gerisine gönderdi. Türkler gece baskını yapıp hendeğe düştüler. Arkalarındaki kuvvetlerde pusudan çıktı. Türk ordusunu yendiler. Alp Er Tunga kalan çerisiyle çöle çekildi. Keyhüsrev Ganga döndü. Çin padişahı da Keyhüsrev'den korkarak ona elçi gönderdi. Keyhüsrev, Alp Er Tunga'yı bir daha yanına almamak şartıyla onunla barıştı. Alp Er Tunga bunu işitince perişan bir halde çöle çekildi. Zere denizine geldi. Bu, ucu bucağı olmayan bir denizdi. Orada bir gemici vardı. 'Ey padişah! Bu derin denizi geçemezsin. 78 yaşımdayım. Bunu bir geminin geçtiğini görmedim.'dedi. Alp Er Tunga, 'Tutsak olmaktansa ölmek yektir' diye cevap verdi. Bir gemi yüzdürttü. Binip yelken açtılar. ' Gangidiz' şehrine vardılar. Alp Er Tunga orada 'geçmişi düşünmeyelim.Talih yine buna döner.' diyerek yatıp uyudu. Keyhüsrev, Alp Er Tunga'nın suyu geçtiğini haber aldı. Hazırlıklar yaparak bir takım ülkeleri aldıktan sonra Zere denizinin kıyısına geldi. Yedi ayda denizi geçtiler. Gangidizi aldılar. Bulduklarını kestiler de de Alp Er Tunga gizlice kaçtı. Keyhüsrev buradan Turanın payitahtı olan Ganga geldi. Alp Er Tunga'yı coşturdu. Kimse bilmiyordu. Halbuki bu sıralarda o yiyeceksiz, içeceksiz dolaşıyordu. Kayalık bir dağın tepesindeki bir mağarayı kendine ev yapmıştı. Bu mağarada insanlardan uzak yaşayan 'Hûm' adında biri vardı. Bir gün mağarada bir ses işitti. Alp Er Tunga kendi kendine talihine yanıyordu. Bu sözlerin Türkçe almasından yabancının kim olduğunu anlayana Hûm ona hücum ederek tutsak etti. Fakat o yine kaçarak suya atıldı. Keyhüsrev bu işi duydu. Hile ile Alp Er Tunga'yı sudan çıkararak öldürdüler.

İranlıların görüşüne göre yazılmış olan ve Firdevsi'nin kaleminden büsbütün mübalağalı bir şekil alan bu destan, tabii Türkler'in aleyhindedir. Böyle olduğu halde birçok yerlerinde Türk kahramanlığı itiraf olunmuştur. İranlılar çok defa harikulade bir şekilde galip gelmektedir.
Alp Er Tunga'nın bir de tarihi şahsiyeti vardır. Uzun zaman İranlılar en büyük düşmanı olarak kalan, hâttâ bir iki defa İran'ı zaptederek sonunda ancak hile ile öldürülen Alp Er Tunga, Sakalar tarihinde, millattan önce 624'te İranlılar tarafından hile ile öldürülen Saka kahramanının destanda aldığı şekilden başka bir şey değildir. Onun destandaki şahsiyetine daha sonraki çağlarda, mesela Gök Türkler çağında yaşamış olan bir takım Türk kahramanlarının hatıraları da eklenmiş olmakla beraber esas unsurlar Saka çağına aittir.

Şu destanı

İskender'in batı Türkistan'a geldiği zamana, yani milattan önce 330-327 yıllarına aittir. Destan şudur: Zülkarneyn (İskender) Semerkand'ı geçip de Türk ellerini almak istediği zaman Türk padişahı 'Şu' adında bir gençti. Bunun büyük bir ordusu vardı. Balasagun yanındaki Şu kalesini yaptıran bu adamdır. Şu kalesinde her gün beğleri için 360 nöbet çalınırdı. O zaman bu padişaha denildi ki: 'Zülkarneyn' yaklaştı. Bu adamla savaşalım mı ne yapalım? Bize ne buyursunuz?... Halbuki 'Şu' Hucend vadisinin kıyısına kumandanlarından 40 kişi göndermişti. Bunlar öncü olacak ve İskender'in geçtiğini haber verecekti. Bu gönderilen takım, İskender'in çerisinden hiç kimse farkına varmayarak geçmişti. Bunun bir gümüş havuzu vardı. Bu havuzu seferberlikte bile taşıttır, su ile doldurtarak içine kazlar, ördekler salıverirdi. Kendisine 'ne yapalım? Savaşalım mı? ' diye

sorulduğu zaman bunu soranlara şöyle dedi: ' Şu kazlara, ördeklere bakın. Havuzda nasıl yüzüyorlar?' Onun bu sözü üzerine halkın yüreğine od düştü. Sandılar ki hükümdar savaş için hazırlanmış olmadığı gibi bir tarafa çekilmek için de hazırlanmış değildir. Derken Zülkarneyn ırmağı geçti. Hükümdarın gönderdiği öncüler geceleyin ona geldiler. Zülkarneyn'in ırmağı geçtiğini söylediler. Bunun üzerine hükümdar geceleyin davul çaldırdı. Doğuya doğru yürüdü. Önce hazırlık olmayarak hükümdarın yürümesinden halk arasına bir ürküntü düştü. Binecek bir hayvan bulanlar kendisini o hayvanın üzerine bıraktı ve hükümdarla birlikte gitti. Herkes birbirinin hayvanını almıştı. Sabah olunca düz bir ovada ordu kuruldu. O zaman Türkistan'da Taraz, İspicab, Balasagun hepsi sonradan yapıldı. Ahali çadır içinde yaşıyordu. Hükümdar ve ordu böyle gidince orada aileleriyle birlikte 22 kişi kaldı. Bunlar geceleyin yüklerini yükletecek hayvan bulup da gidememişlerdi. Oğuz boyları bunlardan doğmuştur. Bu 2 kişi yayan olarak gitmek yahut bulundukları yerde kalmak için düşünüyorlardı. Derken bunlara iki kişi rastladı. Bu iki kişi eşyalarını sırtlarına yüklemişler, ailelerini de beraberce almışlar, ordusunun izini tutarak gidiyorlardı. Halbuki yorulmuşlar, yük taşımada terlemişler ve bu sırada bu 22 kişiye rastlamışlardı. Bu iki kişi o adamlarla konuşup danıştılar, 22 kişi şöyle dediler: 'Erler, şu herif (yani İskender) gelip geçici bir adamdır. Bir yerde duramaz. Nasıl olsa buradan geçer gider. Bizde yurdumuzda kalırız'. Ve o o iki kişiye Türkçe şunu dediler: ' Kal, aç'. Bunun mânâsı 'bekleyin, durun, eğlenin'dir. Sonra bunların çocuklarına 'Kalaç' denildi. İşte 'Kalaçlar'ın kökleri bunlardır ki iki boydur. Derken Zülkarneyn geldi. O 22 kişiyi gördü. Baktı ki bunlar saçlı insanlardır. (uzun saçlı olacak) ve üzerlerinde Türk âlâmetleri var;bunları görünce kimseye sormadan bunlar 'Türk mânend' dedi ki mânâsı 'Türk'e benziyorlar' (1) demektir. Bu ad o adamlar için bugüne kadar kaldı. Bu Türkmenler esasen 24 boydur. Fakat Kalaç boyu olan iki boy bazı şeylerle bunlardan ayrılmışlardır. Onun için bu iki boy bunlardan sayılmaz. İşte Türkmenlerin aslı budur. Hükümdara gelince o Çin tarafına geçti. Zülkarneyn de bunların ardına düştü. Zülkarneyn Çin'e yaklaştığı, yani Uygur yakınında bulunduğu zaman Türk hükümdarı bununla çarpışmak üzere bir kuvvet gönderdi. Bunların hepsi gençti. Veziri hükümdara ' Sen İskender'e karşı gençleri gönderdin. Onlarla birlikte yaşlı ve savaşta denenmiş birisinin de bulunması gerektir.' dedi. Hükümdar çok yaşlı mânâsına gelen 'üge' dedi. Vezir 'evet' dedi ve yaşlı bir adam gönderdi. İskender de bir öncü kolu göndermişti. Türk kolu Zülkarneyn'in öncülerine gece baskını yaparak bozguna uğrattılar. Türkler'den biri Zülkarneyn'in çerilerinden birini kılıçla beline kadar ikiye böldü. Ölü, beline altın dolu bir kemer bağlamıştı. Kemer kırıldı. Altınlar kana bulaşık döküldü. Ertesi gün Türk çerileri kanla bulaşık altınları gördüler. Birbirine 'altın, kan' dediler. O civarda bulunan büyük bir dağ bu adla adlandırıldı. Bugün oraya 'Altın Han' deniliyor. Sonra Zülkarneyn, hükümdar ile barıştı. Uygur şehirlerini Zülkarneyn yaptı. Bir müddet oralarda kaldı. Zülkarneyn çekilince 'Şu' döndü. Balasagun'a gelip şimdi Şu denilen bu şehri yaptı. Oraya bir de tılsım koydurdu. Bugün leylekler o şehrin karşısına kadar gelir fakat şehri geçip gidemezler. Bu tılsımın tesiri bugüne kadar sürmektedir.

Bu destanda göze çarpan esaslar şunlardır:

1- İskender Türkistan'a geldiği zaman Türkler'in çoğu doğuya çekilmişler, Türkmenler yani Oğuzlar kalmışlardır.
2- İskender'in Türkistan'da sonuna kadar ilerleyememesi, mukavemet görmesinden dolayıdır.
3- Türkistan'da büyük şehircilik hayatını ilerleten iskender olmuştur.
(1) Burada acemce bir cinas vardır. 'Türk mânend' Türk'e benziyor demektir. Fakat bu söz 'Türkmân end' şeklinde yazılıyorsa 'Türkmen'dirler' demek olur. Divânü Lûgat it - Türk'te İskender acemce konuşuyor gösterilmektedir.

Kun - Oğuz destanı

Bugün Oğuz destanının , elimizde birbirinden farklı nüshaları vardır. Bu fark, halk arasında anlatılmakta olan bu destanın muhtelif zamanlarda ve yerlerde kağıda geçirilmiş olmasından ileri geliyor. Türkler'in İslâmiyet'i kabulünden önceki Oğuz destanı arasında bazı ayrılıklar olması peki tabiidir. Çünkü Türkler Müslüman olduktan sonra bu destanda Müslümanlığın hazmedemeyeceği bir takım noktaları silmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bundan başka Oğuz'u bir Müslüman gibi göstererek onu bir nevi evliya mertebesine çıkarmışlardır. Zamanla bir destanının nasıl değişikliklere uğradığını göstermek için bu destanın iki şeklini de buraya alacağız.

İslâmiyet'ten önceki şekil

Bu şeklin baş tarafından eksiklik vardır. Fakat ne kadar eksik olduğunu bilmiyoruz. Arkası şöyle devam ediyor:
.....Yine günlerden bir gün Ay Kağanın gözü parlayıp yavruladı. Erkek çocuk doğurdu. Bu oğlanın yüzünün rengi gök idi. Ağzı ateş kızıl idi. Gözleri ala, saçları kara idiler. Güzel perilerden daha güzeldi. Bu oğlan anasının göğsünden ağzı içip bundan sonra bir daha içmedi. Çiğ et, aş, şarap diledi. Dile gelmeye başladı. Kırk günden sonra büyüdü. Yürüdü. Oynadı. Ayağı öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omzu samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi.
Gövdesinin bütünü tüp tüylü idi. At sürüleri güdedururdu. Atlara binedururdu. Geyik, av avlayadururdu. Günlerden sonra, gecelerden sonra yiğit oldu. Bu çağda bu yerde bir ulu orman vardı. Birçok çaylar, ırmaklar vardı. Buraya gelen geyikler (dört ayaklı av hayvanları) çok çok , burada uçan kuşlar çok çok idi. Bu orman içinde büyük bir canavar vardı. Atları, insanları yerdi. Büyük, yaman bir hayvandı. Zahmet vererek halkı basardı. Oğuz Kağan birer, kahraman kişi idi. Bu canavarı avlamak diledi. Günlerden bir gün ava çıktı. Cıda ile, yay ve ok ile, kılıç ile, kalkan ile atlandı. Bir buğu (erkek geyik) aldı. Bu buğuyu söğüt çubuğu ile ağaca bağladı. Gitti. Bundan sonra ertesi gün oldu. Tan attığı çağda geldi. Gördü ki canavar buğuyu almış. Yine o ağacın dibinde durdu. Canavar gelip başı ile başına vurdu. Onu öldürdü. Kılıç ile başını kesti. Aldı, gitti. Yüne gelip gördü ki bir sungur canavarın içini yemektedir. Yay ile, ok ile sunguru öldürdü. Başını kesti. Ondan sonra dedi ki : 'Buğuyu yedi. Ayıyı yedi. Cıdam öldürdü. Demir olduğu için canavarı sungur yedi.' dedi. Yay, okum öldürdü. 'Bakır olduğu için' dedi. Gitti. Yine günlerden bir gün Oğuz Kapan bir yerde Tanrıya yalvarmakta idi. Karanlık oldu. Gökten bir ışık düştü. Güneşte, aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan yürüdü. Gördü ki:' Bu ışığın arasında bır kız vardı. Onun başında ateşli , ışıklı bir beni vardı. Altın kazık (Kutup yıldızı) gibi idi. Bu kız öyle güzeldi ki gülse Gök Tanrı (mavi gök) gülüyor, ağlasa Gök Tanrı ağlıyordu Oğuz Kağan onu gördükte usu (aklı) kalmadı. Gitti. Sevdi, aldı. Onun ile yattı. Dileğini aldı. Kız gebe kaldı. Günlerden sonra, gecelerden sonra üç oğul doğurdu. Birincisine 'Gün'ad koydular. İkincisine 'Ay' adı koydular. Üçüncüsüne 'Yıldız' ad koydular. Yine bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Bir göl arasında karşıdan bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız gördü. Onun saçı ırmak akışı gibi, onun dişi inci gibi idi. Öyle güzeldi ki yer yüzünün halkı onu görse 'ay, ay, ah, ah, ölüyoruz' diyip sütten kımız oladururlardı. Oğuz Kağan onu gördükte usu gitti. Yüreğine ateş düştü. Onu sevdi, aldı. Onun ile yattı. Dileğini aldı. Kız gebe kaldı. Günlerden sonra, gecelerden sonra üç oğul doğurdu. Birincisine 'Gök' ad koydular. İkincisine 'Dağ' ad koydular. Üçüncüsüne 'Deniz' ad koydular. Ondan sonra Oğuz kağan büyük toy (ziyafet) verdi. Halka yarlık gönderip .....(1) yarlıgayıp konuştular. Geldiler. Kırk masa, kırk sıra yaptırdı. Türlü aşlar, türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler, içtiler. Toydan sonra Oğuz Kağan beğlere, halka yarlık verdi ve dedi ki:

Ben sizlere oldum kağan;
Alalım yay ile kalkan.
Damga bize olsun buyan.
Gök kurt ise olsun uran (savaş parolası),
Demir cıdalar! Ol orman!

Avlakta yürüsün kulan (yabani eşek)
Hem de deniz, hem de muran (ırmak)
Güneş tuğ ol, gök kurıkan (çadır)

(1) Noktalarla gösterilen yerler aslında eksiktir.

Dedi. Yine ondan sonra Oğuz Kağan dört yana yarlık yolladı. Bildirgelik yazdı. Elçilerine verip gönderdi. İş bu bildirgelikte bildirmiş idi ki: ' Ben Uygurların Kağanı oluyorum ki yeryüzünün dört tarafının Kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Her kim benim ağzıma bakmazsa (buyruğumu dinlemezse) ceza çekip düşman tutarım. Hemen basıp astırıp yok olsun deyip öyle de yaparım ' dedi. Yine bu çağda sağ yanda Altın Kağan dene bir kağan vardı. İş bu Altın Kağan Oğuz Kağan'a elçi tayin edip gönderdi. Pek çok altın, gümüş yolladı. Pek çok kız, yakut taşı alıp, pek çok inciler gönderip Oğuz Kağana saygı iler verdi. İtaat etti. Yahşı hediyelerle dostluk kıldı. Onunla dost oldu. Sol yanda Urum denen bir Kağan vardı. İş bu Urum Kağan, Oğuz Kağanın yarlığını dinlemezdi. Yanına varmazdı. Ben bu sözü tutmayacağım deyip yarlığa bakmadı, Oğuz Kağan kızıp onun üstüne atla yürümek diledi. Çeri ile atlanıp tuğlarını tutup gitti. Kırk günden sonra Muz Tağ (Buz Dağ) denen dağın ayağına geldi. Çadırını kurdurdu. Rahat olup uyuyakaldı. Tan attıktan sonra Oğuz Kağanın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. O kurt Oğuz Kağana söz söyleyip durdu ve dedi ki: 'Ey, ey Oğuz!Urum üstüne atlanı oluyorsun. Ey, ey Oğuz' Önünde ben yürüyeceğim' dedi. Yine ondan sonra Oğuz Kağan çadırı dürdürdü. Gitti, gördü ki: Çerinin önlerindeki gök yeleli bu büyük erkek kurt yürümektedir. O kurdun ardına düşüp yürümekte idiler. Bir nice günlerden sonra gök tüylü, gök yeleli bu büyük erkek kurt durdu. Oğuz dahi çeri ile durup durdu. Burada İtil Müren denen bir deniz vardı. İtil Mürenün kıyısında bir kara dağın önünde savaş tutuldu. Ok ile, cıda ile , kılıç ile vuruştular. Çerilerin arasında savaş pek çok, halkın gönlünde kaygu pek çok oldu. Tutuşma, vuruşma öyle yaman oldu ki iti Mürenin suyu kıpkızıl damar gibi oldu. Oğuz Kağan üstün geldi. Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan, Urum Kağanın kağanlığını aldı. Halkını aldı. Ordusuna çok büyük ölü (cansız) mal, pek çok diri mal ganimet düştü. Urum Kağanın bir karındaşı vardı. Uruz beğ denirdi. O Uruz beğ oğlunu dağ başında, derin ırmak arasında güzel, sarp bir şehre yolladı ve dedi ki : 'Şeheri korumak gerektir. Sen de vuruşlardan sonra şehri bize saklayıp gel' dedi. Oğuz Kağan o şehre doğru atlandı. Uruz beğin oğlu ona çok altın, gümüş gönderdi ve dedi ki : ' Ey benim kağanımsın' Bana babam bu şehri vermiştir' ve dedi ki: ' Şehri korumak gerektir. Sen de vuruşlardan sonra şehri bana saklayıp gel, dedi Babam sana kızdı ve benim suçum olur mu? Senden yarlık, buyruk alıyorum. Bizim kutumuz senin kutun olmuş, bizim uruğumuz (tohumumuz) olmuştur. Tanrı sana yer verip buyurmuştur. Ben sana başımı ve kutumu veriyorum.' Vergi verip dostluktan çıkmam.' dedi. Oğuz Kağan yüğüdün sözünü yahşı gördü. Sevindi güldü ve dedi ki: 'Bana çok altın yolaldın. Şehri iyi sakla' dedi. Onun için onu aklap ad koydu. Dostluk kıldı. Yine çeri ile Oğuz Kağan İtil dene ırmağa geldi. İtil denen büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve dedi ki : 'İtilin suyundan nasıl geçeceğiz'dedi. Orduda bir iyi beğ vardı. Onun adı Uluğ Ordu Beğ idi. Uslı (akıllı) .... Bir erdi. Gördü ki bu yerde pek çok dallar, pek çok ağaçlar var. O ağaçları kesti. Ağaçlar yattı, geçti, Oğuz Kağan sevindi, güldü ve dedi ki: 'Ey ey, sen burada beğ ol. Sana Kıpçak densin. Beğ ol'dedi. Tan attıkta Oğuz Kağan bir aygıra binerdi. O aygırı pek çok severdi. Yolda aygır gözden yitip gitti. Burada ulu bir dağ vardı. En üstte don ve buz vardır. Onun başı soğuktan apaktır. Onun için adı Buz Dağdır. Oğuz Kağanın atı Buz Dağın içinde kaçıp gitti. Oğuz Kağan bundan çok eziyet ve sıkıntı çekti. Orduda bir büyük kahramana beğ vardı. Hiç bir şeyden korkmazdı. Yürümeye, soğuya dayanıklı bir erdi. İşte o beğ dağlara girdi, yürüdü. Dokuz günden sonra Oğuz Kağan'a aygırı getirdi. Buz dağlarda çok soğuk olduğundan o beğ karla sarınmıştı. Apak idi. Oğuz Kağan sevinçle güldü. Dedi ki:' Ey, sen burada beğlere baş ol, Karluk sana ebedi yen ad olsun' dedi. Çok mücevher bağışladı. İleri gitti. Yine yolda büyük bir ev gördü. Bu evin damı altından idi. Pencereleri dahi gümüşten, çatıları demirden idiler. Kapalı idi. Açgıç (anahtar) yoktu. Çeride bir iyi, becerikli er vardı. Onun adı Tümürtü Kağul idi. Ona yarlık

kıldı ki: ' Sen burada kal, aç! Kalıp açtıktan sonra orduya gel' dedi. Bundan dolayı ona Kalaç ad koydu. İleri gitti. Yine bir gün gök tüylü, gök yeleli erkek kurt yürümeyip durdu. Oğuz Kağan dahi durdu. Çadır kurdu. Tarlasız bir yazı (Ova) yer idi. Buraya Çürçet derlerdi. Büyük bir yurt ve halk idi. At sürüleri çok;öküz, buzağıları çok;altın, gümüşleri çok;mücevherleri çok idiler. Burada Çürçet Kağanı, halkı Oğuz Kağana karşı geldiler. Vuruş, dokuş başladı. Oklarla, kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kağan üstün geldi. Çürçet kağanı bastı. Öldürdü. Başını kesti. Çürçet halkını kendi ağzına bakındırdı. (kendine tâbi etti). Vuruştan sonra Oğuz Kağanın çerisine, nökerlerine, halkına o kadar büyük mal düştü ki yüklemekle, getirmekte at, katır, öküz azlık oldu. Burada Oğuz Kağanın çerisinde uslu (akıllı), iyi bir becerikli kişi vardı. Onun adı Barmaklığ Çosun Billiğ idi. Bu becerikli, bir kağnı yaptı. Kağnı üstüne malları koydu. Kağnının başına hayvanları koydu. Çektiler, gittiler. Nökerlerin halkın hepsi bunu gördüler. Şaştılar. Kağnılar dahi yaptılar. Bunlar yürümekte iken kanga kanga diye ses veredurdururlardı. Güldü ve dedi ki : ' Kanga kanga ile cansızı canlı yürütsün.Kangaluk (kanklı) sana ad olacak. Bunu kanga belli etsin' dedi, gitti. Ondan sonra yine bu gök tüylü, gök yeleli erkek kurt ile Sındu (Sind?) Tangut ve Şagam)Sam?) tarafından atlanıp gitti. Çok vuruştan, çok dokuştan sonra oraları aldı. Kendi yurduna ekledi. Yendi. Bastı. Yine dışarı kalmasın, belli olsun ki cenup tarafında Barkan denen bir yer vardır. Ulu varlıklı bir yurttur. Çok sıcak bir yerdir. Buranın çok geyikleri (dört ayaklı av hayvanları) çok kuşları vardır. Altını çok, gümüşü çok, mücevherleri çoktur. Halkının yüzü kapkaradır. İşte bu yerin kağanı Masar denen bir kağandı. Oğuz Kağan onu yendi. Yurdunu aldı. Gitti. Onun dostları çok kaygu buldular. Oğuz Kağan üstün geldi. Sayısız nesneler, at sürüleri aldı. Yurduna, evine indi, gitti. Yine dışarı kalmasın ki, belli olsun ki Oğuz Kağanın yanında ak sakallı, bez saçlı, uzun akıllı bir kart kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir erdi. Tüşimel (nazır , vekil) idi. Onun adı Uluğ Türk idi. Günlerden bir gün uykuda bir altın yay gördü ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan tâ gün batısına dek uzanmamıştı. Bu üç gümüş ok şimale gidiyordu. Uykudan sonra düşte gördüğünü Oğuz Kağana bildirdi ve dedi ki: 'Ey Kağanım! Sana hayat hayırlı olsun! Ey Kağanım sana ömür hayırlı olsun! Gök Tanrı düşümde verdiğini getirsin. Dilediği yeri uruğuna verdirsin.' dedi. Oğuz Kağan, Uluğ Türkün sözünü yahşı gördü. Öğüdünü diledi. Öğüdüne göre kıldı. Ondan sonra ertesi gün oldukta ağaları (büyük kardeşler) , inileri (küçük kardeşleri) buyruk verip getirdi ve dedi ki: 'Ey ! Benin gönlüm av diliyor. Kocamış olduğumdan benim cesaretim yoktur. Gün, Ay, Yıldız doğu tarafına siz varın. Gök, Dağ, Deniz batı tarafına siz varın' dedi. Ondan sonra üçü doğu tarafına vardılar ve üçü batı tarafına vardılar. Gün, Ay, Yıldız çok geyikler (dört ayaklı av hayvanları) , çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Aldılar. Atalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Güldü ve yayı üç parça etti ve dedi ki:'Ey ağalar (büyük kardeşler) ! Yay sizin olsun. Yay gibi okları göğecek atın' dedi. Yine ondan sonra Gök, Dağ, Deniz çok (dört ayaklı av hayvanları), çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Aldılar. Atalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Güldü ve okları üçüne üleştirdi ve dedi ki: 'Ey iniler (küçük kardeşler)! Oklar sizin olsun. Yay oku attı. Siz oklar gibi olun'dedi. Yine ondan sonra Oğuz Kağan ulu kurultayı çağırdı. Nökerlerini, halkını buyruk verip çağırdı. Gelip meşveret edip oturdular. Oğuz Kağan büyük ordu .....(1) sağ yanda kırk kulaçlık ağaç (direk) diktirdi. Onun başına bir altın tavuk koydu. Ayağına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaçlık ağaç (direk) diktirdi. Onun başına bir gümüş tavuk koydu. Ayağına bir kara koyunu bağladı. Sağ yanda Boz Oklar oturdu. Sol yanda Üç Oklar oturdu. Kırk gün, kırk gece yediler, içtiler. Sevinç buldular. Ondan sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi ve dedi ki :'Ey oğullar! Ben çok yaşadım. Çok savaşlar gördüm. Cıda ile çok ok attım. Aygır ile çok yürüdüm. Düşmanları ağlattım. Dostlarımı güldürdüm. Gök Tanrıya borcunu gördüm. Sizlere de yurdumu veriyorum' dedi.

Kun - Oğuz destanının, yukarıya aldığımız, İslamiyet'ten önceki şekli aşağı yukarı 13'üncü asırda, Müslüman olmayan Türkler arasında kağıda geçirilmiştir. Fakat bu da herhalde bu destanın es eski şekli değildir. İçinde Urum Kağan adı altında Rumlardan yani Romalılardan bahsolunması, keza Uruz ve Saklap adı ile Rus ve İslavların zikredilmesi bu destan parçasının dahi epeyce değişikliklere uğradığını gösteriyor. Bununla beraber şimdi

göstereceğimiz İslamiyet'ten sonraki şekle bakılırsa daha az bozulmuştur. Bilhassa boz kurdun orduya rehberlik etmesi ve gökten mavi ışığın inmesi gibi motifleri taşıması bakımından bu destan, aslına oldukça yakın sayılabilir.

İslâmiyet'ten sonraki şekil

İslâmiyet'ten sonraki şekil de 13'üncü asırda tespit olunmuştur.Fakat Müslüman Oğuz Türkler'i arasında okunan Oğuznâmelerden alındığı için az çok değişmiştir. Bununla beraber bazı yerleri, İslâmiyet'ten önceki şekle göre, tarihe daha çok benzerlik gösteriyor. Her halde bu Oğuz destanı Türkler arasında çok tanınmıştı. Geniş ülkelerde oturan Türkler arasında çok tanınmıştı. Geniş ülkelerde oturan Türkler arasında okunup söylendiği için birbirinden farklı muhtelif şekilleri meydana gelmişti.

İslâmiyet'ten sonraki şekil şudur:

Yeryüzünde büyük tufan olduktan sonra Nuh'un gemisi Musul civarındaki Cûdî dağının üstüne oturdu. İçindekilerin hepsi hastalanıp öldüler. Yalnız Nuh, üç oğlu ile üç gelini sağ kaldılar. Nuh, üç oğlundan 'Hâm'ı Hindistan'a, 'Sâm'ı İran'a, 'Yafes'i de şimal'e gönderdi. Yafes şimale varıp Edil ve Yayık ırmakları yakalarında 250 yıl oturdu. Öldüğü zaman büyük oğlu Türk, yerine geçti. Türk pek bilgili, pek uslu idi. Babasının ölümünden sonra birçok yerleri dolaştı. Sonunda Isık Göl civarını beğenip orada yerleşti. İlk önce çadırı yapan padişah budur. Türk ölürken padişahlığı büyük oğlu Tutuğa bıraktı. Tutuk akıllı, kudretli, adaletli padişahtı. Bir gün avda bir geyik vurdu. Kızartıp yerken bir et parçası yere düştü. O eti yerden alıp yerken pek lezzetli buldu. Meğer orası tuzlakmış. Ondan sonra yemeklere tuz koymayı icat etti. 240 yıl yaşadıktan sonra öldü. Yerine oğlu İlçe Han geçti. O da çok yıllar padişahlık ettikten sonra ölüp yerine Dib Bakuy (Dib Yavkuy) geçti. Çok yıllar güzel günler görerek padişahlık etti. Ondan sonra oğlu Kuyuk Han, ondan sonra da onun oğlu Alınca Han tahta geçti. Alınca Han zamanında oğlu, kızı veya bir kıymetlisi ölse onun heykelini yapıp saklardı. Ara sıra o heykeli öpüp sevip okşayarak bu falanın heykelidir derdi. Bu bebeğin önüne yemeğinin ilk lokmalarını koyarlardı. Yüzlerini gözlerini bebeğe sürüp önünde yere eğilirlerdi. İşte böylelikler haberleri olmaksızın puta tapar oldular. Alınca Han'ın ikiz oğulları vardı. Büyüğünün adı Tatar, küçüğünün adı Moğol idi. Alınca Han kocayınca ülkesini bu iki oğluna üleştirdi. Büyük oğlu Tatar Han kendi ülkesinde bir çok yıl hanlık ettikten sonra öldü. Yerine kendi neslinden yedi kişi sırasıyla geçtiler. Bunlar sırası ile Buka Han, Yalınca Han, Adlı Han, Atsız Han, ordu Han, Baydu Han, Sevinç Han idiler. Baydu Han zamanına kadar Tatar Hanları ile Moğol Hanları arasında savaş olmazdı. Düşüncesiz bir genç olan Baydu, Moğol hanlarına savaç açtı fakat öldü. Yerine geçen Sevinç Han zamanında savaşlar kızıştı. Alınca Hanın küçük oğlu olan Moğol han'a gelince: Uzun yıllar hanlık etti. Dört oğlu vardı:Kara Han, Uz han , Küz Han, Kür Han. Uz Han, Uun oğul Han ölürken yerine büyük oğlu Kara Han'ı bıraktı.
Kara Han zamanında bütün Moğollar kâfir olmuşlardı. Kara Hanın büyük karısından bir oğlu oldu. Aydan, güneşten güzeldi. Üç gün, üç gece anasının memesini emmedi. Her gece anasının düşüne girer, 'hak dine gelmezsen, sütünü emmem'derdi. Anası, Tanrı'nın birliğine iman getirince zıplama İNSAF!... meme emmeğe başladı. Anası ne düşünü, ne de hak dini kabul ettiğini kimseye söyleyemedi. Çünkü Kara Han çağında halk o kadar kâfir olmuştu ki baba oğulun hak dine girdiğini işitse hemen öldürürdü. O zaman Moğollarda oğul bir yaşına varmayınca ad koymazlardı. Oğlu bir yaşını bitirince Kara Han ülkeye haber saldı. Ziyafet yaptı. Çocuğu meclise getirip beğlerine:'Oğlum bir yaşına geldi;ne ad koyacaksınız'diye sordu. Beğler cevap vermeden çocuk söze gelip:'Benim adım Oğuz'dur'dedi. Bunun üzerine herkes şaşıp:'Madem ki bu çocuk kendi adını kendi koydu.ona bundan güzel ad olamaz'dediler. Onu Oğuz adı ile tanıdılar. Çocuk Allah, Allah diye bağırıyordu. İşitenler:'Bu çocuk ne dediğini bilmez'dediler. Çünkü Allah kelimesi

Arapça olup Moğollar bu kelimeyi işitmemişlerdi. Tanrı Oğuzu evliya yaratmış adını onun diline ve gönlüne koymuştu. Oğuz büyüyünce Kara Han, Uz Han'ın kızını ona zevce olarak aldı. Oğuz Han, karısına yalnız iken :'Seni beni yaratan Allah'tır. Onu var bil, bir bil, onun buyruğundan çıkma'dedi. Kız kabul etmedi. Oğuz da ondan ayrı yaşadı. Hiç konuşmadı. Bir zaman sonra Kara Han'a dediler ki:'Oğlun karısını sevmez. Evlendiğinden beri de bir yerde yatmaz' Bunun üzerine ona Küz Han'ın kızını verdi. Oğuz ona hak olan Tanrıya tapınmasını teklif etti. O da kabul etmedi. Oğuz ondan da ayrı yaşadı. Bir kaç yıl sonra çıkmıştı. Dönüp gelirken bir su kıyısına uğradı. Orada çamaşır yıkayan bir takım kadınlar gördü. Onların arasında amcası Kür Han'ın kızını da gördü. Birisini gönderse sırrı ortaya çıkar diye korkup kızı bir köşeye çağırdı. And verdikten sonra 'Babam bana iki kız alıverdi. Fakat ben onları sevmedim. Sebebi: Ben hak yolundayım. Onlar kâfirdir. Hak din'e gelin dedim, kabul etmediler. Sen kabul etsen seni alırdım'dedi. Kız :' Sen ne yolda olursan ben de o yolda olurum' dedi. Bunun üzerine Oğuz babasına söyledi. O da bu kızı büyük bir düğün yaparak oğluna verdi. Oğuz onu pek çok severdi. Böylece pek çok yıllar geçti. Bir gün Oğuz uzak bir yere ava gitti. Kara Han bütün karılarını, gelinlerini çağırmış, yemek yiyorlardı. Konuşurlarken karısına Oğuz Han'ın ilk karıları sevmeyip sonuncusunu sevdiğinin sebebini sordu. Karısı:'Ben bilmem, gelinler bilir'dedi. Han gelinlerinden sordu. Büyük gelini:'Oğlunuz bir Tanrı var dedi . Bizi de o yola götürmek istedi. Biz kabul etmedik. Üçüncü gelin kabul etti. Onun için oğlunuz onu çok sever'dedi. Bunu üzerine Kara Han beğleri çağırıp bir meclis kurarak konuşup danıştı. Oğuzun avda tutulup öldürülmesine karar verdi. Kara han adamlar gönderip ava çıkacağını, çabuk gelmelerini hizmetçilere bildirdi. Oğuz'un küçük karısı da bu sözü işitmişti. Hemen emin bir adam saldırıp işi Oğzuz'a bildirdi.
Oğuz hemen yurda adamlar gönderip:' Bama çeri topluyor.Üzerime gelip beni öldürecekler . Beni seven bana gelsin, onu seven ona gitsin' diye haber saldı. Ahalinin çoğu Kara Han tarafına gitti. Azı Oğuz Han tarafına geçti. Kara Hanın ini (küçük kardeş) lerinin bir çok oğulları vardı. Hepsi Oğuz tarafına geçti. Bu kimsenin usuna (aklına) gelmezdi. Oğuz Han bunlara Uygur adını verdi. Ötekiler kaçtılar. Savaşta Kara Han'a bilinmeyen bir taraftan bir ok gelip onu öldürdü. Oğuz han babasının tahtına oturdu. Milleti hak dine çağırdı. Gelenleri bıraktı. Gelmeyenleri öldürüdüp çocuklarını tutsak etti. Kara Han tâbi bir çok boyları vardı. Bunların küçükleri bir büyük boyun çevresinde toplanırlardı. Kara Han'ın hak dini kabul eden boyları Oğuz Han'a koşuldu. Kâfirlikte kalanlar başka hanlara koşuldular. Oğuz Han her yıl Moğol elindeki hanlarla vuruşur, yenerdi. Sonunda hepsini zaptetti. Oradan kaçıp kurtulanlar Tatarlar hanına sığındılar. Tatarlar o zaman Cürcüt yakınlarında otururlardı. Cürcit denen yer büyük bir yer olup köyleri, şehirleri vardı. Hatay'ın şimalinde idi. Hintliler ve Acemler oraya Çin derler. Oğuz Han bu yurdun üzerine yürürdü. Tatar hanı da büyük bir çeri ile Oğuz hanı karşıladı. Oğuz Han yendi. O kadar ganimet aldı ki yükletecek hayvan bulamadı. Orada bir hünerli kimse vardı. Bir araba yaptı. Herkes de onun gibi arabalar yapıp malları yüklettiler. Arabaya Kank(kağnı) dediler. Önce arabanın ne kendisi, ne de adı yoktu. Kank denmesinin sebebi yürüken kank, kank etmesidir. İcat eden adama da Kanklı adını verdi. Kanklı boyu bunun neslindendir.

Oğuz han yetmiş iki yıl Moğollar ve Tatarlarla vuruştular. Yetmiş üçüncü yıl hepsini hak dine getirip itaate aldı. Bundan sonra Hıtay(Hatay), Cürcit, Tangut ve Kara Hıtay'ı aldı. Kara Hıtay geniş bir ülke olup ahalisi Hintliler gibi karadır. Moğolistan'dan başlayıp Hindistan'la Hıtay arasında cenuba doğru uzanıp Büyük denize (Okyanusa) dayanır. Bu deniz kıyısındaki yüksek dağlarda bir çok boylar vardı. Bunların padişahının adı İt Barak idi. Oğuz Han, İt Barak han üzerine yürüdü. Fakat İt Barak Han üstün geldi. Oğuz Han kaçtı. Savaş alanından beri yanda akan iki büyük ırmağın arasına sığınıp kaçan ordusunu topladı. O zamanlar büyük padişahlarca âdet idi ki uzak bir savaşa giderlerken karılarını da birlikte alırlardı. Nökerleri de böyle yapardı. Oğuz Han'ın bir beği de karısını alıp gelmişti. Savaşta öldü. Fakat karısı kaçıp ordugâha geldi. Gebeliğin sonunda olduğundan gelir gelmez ağrısı tuttu. Ortalık pek soğuktu. Barınacak bir yer yoktu. Çürük bir ağacın içine bir girip oğlan doğurdu. Oğuza haber verdiler. Oğuz:'Bunun babası bizim hizmetimizde öldü. Tasacısı yoktur. Benim oğlum olsun'dedi. Adını Kıpçak koydu. Eski

Türk dilinde Kıpçak içi boş ağaç demekti. Kıpçak, Oğuzun yanında büyüdü. Genç bir yiğit olduğu zaman Uruslar, Ulaklar, Macarlar, Bbaşkurtlar henüz hüküm altına alınmamışlardı. Oğuz han Kıpçağa yetecek kadar çeri ve nöker verip Tin (Don) ve Edil ırmakları tarafına yolladı. Kıpçak orada üç yüz yıl hüküm sürdü. Bütün Kıpçak Eli onun neslindendir.

Oğuz Han , İt Barağa yenildikten on yedi yıl sonra yine üzerine varıp vuruştu. Yenip İt Barak Han'ı öldürdü. Yurdunu aldı. Halkını hak dine getirdi. Gelmeyenleri kesip çocuklarını tutsak ederek yurduna döndü. Sonra Moğollar ve Tatar çerisini toplayıp Talas ve Sayrama geldi. Taşkent , Semerkand ve Buhara padişahları saf düzüp vuruşmağa kıyışamadıklarından büyük şehirlerle sarp kalelere sığındılar. Sayram ve Taşkent'i Oğuz Han bizzat kuşatıp aldı. Türkistan'a, Andican'a oğullarını yolladı. Onlar da altı ayda oralarını alıp koyduktan sonra Oğuz han Buhara'yı , Belh'i, Semerkand'ı aldı. Oralara da valiler tayin etti. Sonra Gur ülkesine yürüdü. Bu son yürüyüş kışın olmuştu. Dağlar karlarla örtülü idi. Çeriler güçlükler yürüyorlardı. Han, kimsenin arkada kalmaması için buyruk verdi. Böylelikler ilerleyip oraları da aldı. Yaz gelince çerisini saydı. Eksikti. Sebebini sordu. Bilen yoktu. Eksikler bir zaman sonra gelip hanın huzuruna çıktılar. Han nerede olduklarını sordu. ' Arkadan geliyorduk. Bir gece çok kar yağdı. Geçemeyip orada kaldık. Atalarımız develerimiz öldü. Bahar olunca yaya olarak geldik' dediler. Oğuz Han buyurdu: ' Onlara Karluk adını verdiler. Karluk boyu bunların neslidir.

Bundan sonra Kâbil ve Gazne'yi aldı. Sonra Keşmir üzerine yürüdü. O sırada Keşmir'de padişahlık eden kimsenin adı Yağma idi. Keşmir'in büyük ırmakları, yüce dağları çok olduğundan onlara arka verip baş eğmedi. Bir yıl savaş oldu. İki yandan da çok kimseler öldü. Sonunda Oğuz Han, Keşmir'i de alıp Yağmay, ı öldürdü. Çerisini kılıçtan geçirdi. Bir zaman orada oturduktan Bedahşan üzerinden Semerkand'a geldi. Oradan Moğolistan'a dönerek varıp evine girdi. Bir yıl yurdunda durduktan sonra, milletine İran üzerinden yürüyeceğini , bir kaç yıl sürecek bir hazırlık görmelerini buyurdu. ikinci yıl yola çıkıp Talas şehrine vardı. Ordusunun sonuna kadar adamlar koymuştu ki yorgun, aç ve yolunu şaşırmış olanları orduya getirdiler. Bir gün bunlar ailesi ile birlikte buldukları bir adamı alıp bana getirmişlerdi. Han ondan niçin arkaya kaldığını sordu. O da şöyle cevap verdi. :'Azığımın azlığından çerinin gerisinden geliyordum. Karım gebe idi doğurdu. Açlıktan anasının sütü çocuğa yetmiyordu. Böylece yürüyorduk. Bir çayın kıyısında gördüm ki bir çakal bir süğlüğü yakaladı. Çakala bir ağaçla vurdum. Süğlünü bırakıp kaçtı. Süğlünü alıp kebap edip kadına veriyordum. Arkada koduğumuz kişiler rastlayıp beni size getirdiler'. Han ona at, azık ve mal verip ordu ile gelmesini söyledi ve ona 'kal, aç' dedi. Şimdi Kalkaç denilen boy onun neslindendir. Oğuz Han Talas'tan Semerkand'a ve Buhara'ya gelip Amu suyundan geçip Horasan'a vardı.

O sırada İran'da büyük bir padişah yoktu. Keyûmers ölmüştü. Hûşengi henüz padişah etmemişlerdi. Oğuz, Horasanı aldı. Ondan sonra Irağı, Azerbaycan'ı, Ermenistan'ı, Şam'ı.Mısır'ı aldı. Bu ülkelerin kimini savaşla aldı;kimi savaşsız baş eğdiler. Oğuz Han Sureye'de iken bir gün gizlice nökerine bir altın yayla üç ok verdi. 'Doğruca git! Çölde insan ayağı basmamış bir yere yayı göm. Fakat bir ucunu dışarıda bırak. Sonra batıya göm. Yayı gömdüğün gibi okları da orada göm.'dedi. O nöker, buyruğu yerine getirip geldi. Bir yıl sonra üç büyük oğul Gün, Ay ve Yıldızı çağırıp dedi ki:'Bir yabancı yurda geldik. İşim çok. Av avlamaya vaktim yok. Doğudaki çölde av çokmuş. Nökerlerinizi alıp oraya gidin. Avlanıp gelin' Bunlardan sonra adları Gök, Dağ ve Deniz olan üç küçük oğlunu çağırtıp onlara da aynı sözleri söyledi ve batıya yolladı. Bir nice günden sonra büyük oğulları bir altın yay ve bir çok av ile, küçükleri de üç ok ve bir çok av ile geldiler. Oğuz Han bu av etlerine daha bir çok etler katıp halka bir ziyafet verdi. Yay ve okların bulunmasını tabir ettirdi. Onları oğullarına verdi. Üç büyük oğlu yayı bölüp birer bölümünü aldılar. Küçüklerin her biri de bir ok aldılar. Oğuz Han, aldığı ülkelerde bir çok yıllar oturup düşmanlarını yok edip dostlarını sevindirdikten sonra bu ülkelere valiler koyup yurduna döndü. Oğulları ve ordusu ile sağesen düdüğünden büyük bir toy hazırlamalarını buyurdu. Büyük bir çadır yaptırıp her direğinin başına altın kaplattı.

Kıymetli taşlarla süslendi. Altı oğluna çok öğütler verip yarar bilgiler öğretti. Şehirler ve ülkeler verdi. Oğulları ona gerçekten oğulluk yapmışlar, savaşlarda kuvvetli olmuşlardı. Bundan sonra nökerlerinin yararlık göstermiş olanlarına , köyler, şehirler, sığırlar verdi. Oğuz Han oğullarına dedi ki :'Siz üç büyük oğlum, altın yay bulup getirdiniz. Kırıp bozularak paylaştınız. Sizin adınız Bozok olsun. Neslinize de paylaştınız. Siz adınız Bozok olsun. Neslinize de Bozok desinler. Siz küçükler , üç ok buldunuz. Sizin adınız neslinizin adı da Üç ok olsun. Bu ok ve yayın bulunması insandan değil, Tanrıdandır. Öyle buyurdu. Bizden önce geçen milletler yayı padişah alâmeti bilirler, okları da padişahın elçisi sayarlardı. Çünkü yay oku hangi tarafa yollarsa o tarafa gider. Yani padişahın elçisi gibidir. Size buyuruyorum. : Ben ölünce yerime büyük oğlum Gün geçsin. Onun da yerine geçecek olanlar içlerinde tahta lâyık biri bulundukça daima ve dünya durdukça Bozoklar'dan seçilsin. Öteki Bozoklar onun sağında otursun. Üç oklar da sol olsunlar ve kıyamet gününe kadar nökerliğe razı olsunlar' Oğuz Han yüz on altı yıl padişahlık edip Tanrı rahmetine gitti. Oğuz Han'ın veziri Uygur aksakallarından birinin oğlu, Irkıl Hoca adında biri idi. Oğuz Han ölünceye kadar veziri hep Irkıl Hoca idi. Akıllı, çok bilgili idi. Gün Han da onu vezir yaptı. Ölünceye kadar Irkıl Hocanın sözünden çıkmadı. Irkıl Hoca uzun ömür sürdü. Bir gün Gün Han ile yalnızdı. Ona dedi ki: ' Baban yüz on altı yıl hüküm sürdü. Hiçbir yazın sıcağında gölge altında, hiçbir kışın soğuğunda evinde uyumadı. Kılıç çalıp nice yurtlar açıp sizin hükmünüz altına koydu. Siz altınız ve sizden doğacak olanlar hep bir ağız olup iyi geçinirseniz bu ülkeler daima elinizde kalır. Aranızda anlaşmazlık çıkarsa, değil bu alınan yerler, atadan kalıp duran yurtlar elden çıkar. Malınızda, canınızda gider.' Gün Han ona:'Babama öğütler , akıllar verirdiniz. Siz benim babam yerindesiniz. Neyi hoş görürseniz onu yaparım'dedi. Bunun üzerine Irkıl Hoca dedi ki:' Babanız size çok şeyler bıraktı. Siz altısınız. Her birimizin dört oğlu var. Demek hepiniz otuz şehzadesiniz. Beni korkutan bir şey var ki dünya malı aranıza fesat sokmasın. Ben sürü, mal bütün serveti onlara vereceğim. Ad, lâkap ve mühüre malik olarak onlar da mümtaz olsunlar. Paylarını alınca aralarında kavga çıkmaz. Aranızda savaş ve haksızlık olmaz. Nesilleri de daima hak yolunda yürürler'. Gün Han, Irkıl Hocanın sözünü kabul etti. Büyük, küçük herkes toplandılar. Oğuz Hanın bıraktığı serveti, ülkeleri büyüklere çok, küçüklere az olmak üzere şehzadelere üleştirdi. Nikâhlı kadınlardan doğan bu yirmi dört şehzadeden başka odalıklardan olma bir çok çocuklar da vardı. Onlara da yakışır şeyler verdi. Sonra Oğuz Han'ın yaptırdığı altın evi diktirdi. Bunun sağ ve soluna da altışar ak çadır kurdurdu. Sağ tarafta kırk kulaç boyunda bir ağaç diktirdi. Bunun başına bir altın tavuk taktırdı. Hanın buyruğu ile Bozoklar ve adamları dolu dizgin atlarını sürerken ok ile altın tavuğa, Üç Oklar da aynı ile gümüş tavuğa nişan attılar. Vuranlara ödüller verdi. Gün Han da babası gibi dokuz yüz deve ve dokuz yüz koyun kesip dokuz havuza rakı, doksan havuza kımız doldurtturup büyük bir toy çekti. Kırk gün kırk gece eğlendiler. Gün Han yetmiş yıl hükümet ettikten sonra Ay Han'ı yerine oturtup öldü. Ay Han iyi, adil, bilgin ve sert bir padişahtı. Babasının ve ağabeyinin öğütleriyle ve onların yollarından yürüdü. Kendisinden sonra Yıldız Han padişah oldu. Bu Yıldız Han, öncekinin küçüğü olan Yıldız Han değildir. Bunun Ay Hanın nesi olduğu bilinmiyor. Bir çok yıl padişahlıktan sonra tahtını oğlu Mengli'ye verdi. Bu da bir çok yıllar yaşayıp nice et yedi, kımız içti. Nice kürkler giydi. Ay gibi, gün gibi güzelliklerle yattı. Yel gibi uçan atlara binip gönlünün istediği yerlerde gezdikten sonra öldü. Mengli Han'ın yerine Deniz Han geçti. Bu da çok yıl padişahlık etti. Uzun ömür sürdü. Kocadığında tahtını oğlu İl Han'a verip kendisi Tanrıya tapınmakla gün geçirdi.

Kun - Oğuz destanının iki şekil arasındaki en büyük ayrılık İslâmiyet'ten sonrakinin daha tafsilatlı olmasıdır. Aradaki farkların mühim bir sebebi de herhalde ayrı ayrı yerlerde kağıda geçirilmesidir. Tarihçe Türkler'in en büyük fütuhat devirleri Kunlar'ın ilk çağlarıdır. Destandaki Oğuz Hanla babası Kara Han Kun tarihinde gördüğümüz Mete (Motun) ile babası Tuman Yabgu'dan başkası olamaz. Mete'nin babası ile çarpışmasına bir kadın sebep olmuştu. Destanda da bu çarpışmaya kadınlar sebep oluyor. Kara Han'ı, Oğuz ordusu öldürmüştü. Mete, Hazar denizinin şimaline kadar gitmişti. Oğuz Han da hemen bütün Asya'yı zaptediyor. Mete, ülkesini yirmi dört bölüme ayırmıştı. Oğuz Hanın ülkesi yirmi dört torunu arasında bölüşülmüştür. Bütün bu benzeyişler bu destanın Kunlar

devrine ait olduğunu açıkça gösteriyor. Gerçi Mete (Motun) ve Tuman adları ile Oğuz Han ve Kara Han adları birbirine hiç benzemiyor. Fakat milâttan önce 3-2'inci asırların vukuatı milâttan sonra 13'üncü asra kadar, yani kağıda geçirilinceye kadar aradan 15 asırlık bir zaman geçmiştir ki bu kadar uzun bir çağda bir takım has isimlerin büsbütün değişmesini gayet tabiî görmek icap eder. Herhalde Oğuz Han veya Oğuz Kağan yani ' Oğuzların hanı veya kağanı' şeklinde anlamak daha doğru olur. Nitekim Orhun abidelerinde de 'Türk kağan' demek 'Türk kağanı' demektir. Bununla beraber Mete (Motun) ve Tuman'ın adları tamamıyla unutulmuştur da denilemez. Mesela 15'inci asırda Türkiye'de Enver'i tarafından yazılan Düsturnâme adlı manzum tarihte Osmanlıların en büyük atasının adı Oğuz Tümen Handır. Demek ki Tumanın adı 15'inci asra kadar Türkiye Türkler'inde saklı kalmış fakat oğlunun hatırası ile karıştırılmıştır. Keza 11'inci asrın ilk yarısında ölen büyük İslâm bilgini Elbîr3uni de El- Cemâhir adlı basılmamış eserinde, Keşmir yanındaki Türkler'den bahsederken, Hindistan'da fütuhat yapan Metli adlı bir padişaha ait rivayetlerin bu Türkler'de saklandığını söylüyor. Destanlara Oğuz Han diye geçen bu kahraman asıl adının ne olduğunu iyi bilmiyoruz. Çinliler tarafından şüphesiz az veya çok değişik olarak tespit edilen ve Avrupa bilginleri tarafından Mete ise, Kâbil Türkler'inin Meti dedikleri padişahın bu olduğuna hükmetmek yanlış olmaz. Çünkü Oğuz Han dediğimiz kahraman fütuhatına iştirak eden veya iştirak eden Türkler'in herhangi bir suretle olursa olsun tesirinde kalan Türkler'de bu isim pek âlâ on birinci asır başlarına kadar kalmış olabilir.

Siyenpi Destanı

İkinci asrın ortasında büyük bir ün kazanmış bir Siyenpi kahramanı olan ve adı Çin tarihlerinde Ta-şe-hoay diye geçen Siyenpi yabgusu hakkında şu kısa destan vardır:

Mo-lo-heu adında bir Siyenpi, cenup Kunları'nın ordusunda üç yıl askerlik yaptı. Bu müddet zarfında karısı bir çocuk doğurarak adını Tan-şe-hoay koydu. Mon-lo-heu yurduna dönüp çocuğu görünce büyük bir öfkeye kapılarak kadını da , çocuğu da öldürmeye kalktı. Kadın ise bir gün büyük bir gök gürültüsünden korkarak göğe bakınca ağzına bir dolu tanesi düştüğünü ve bundan gebe kalarak on ayda bu çocuğu doğurduğunu söyledi. Mo-lo-heu bu harikalı işe inanmış görünmekle beraber çocuğun yüzünü görmek istemedi. Anası da onu gizlice büyüttü. Çocuk on beş yaşlarına geldiği zaman bir gün kendi sürülerini yağmaya gelen haydutlarla o kadar kahramanca çarpıştı ki hemen büyük bir ün kazandı. Yanına bir çok yiğit toplandı.

Siyenpiler'in tarihi bir şahsiyeti olan Tan-şe-hoey için söylenen bu destanda öteki destanlara göre bir zayıflık göze çarpmaktadır. Burada Siyenpi kahramanına harikulade bir doğuş isnat olunmaktadır. Destanın fakir olmasının bir sebebi de teşekkülünden hemen biraz sonra Çin tarihçileri tarafından tespit olunmuş olmasıdır. Bu yüzden destan zenginleşmeden kağıda geçirilmiştir. Bununla beraber bu destan bu şekliyle bugünkü Altay Türkler'inin Töles ve Mundus uruklarında yaşamaktadır.

Gök Türk Destanı

Gök Türk destanının da bugün birbirinden farklı üç şeklini birliyoruz. İlk ikisinde bize Çin tarihlerini bildiriyor. Üçüncü şekil ise Ergene Kon adını taşımaktadır ve Kun - Oğuz destanının son kısmı olarak 13'üncü asırda tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu üç şekil şunlardır:
1- Kunlar'la aynı soydan olana Türkler Kun ülkesinin şimalindeki So ülkesinden

çıkmışlardır. Başbuğları 'Kapangu'nun on altı kardeşi vardı ki bunlardan birsinin anası bir kurttu. Kurttan doğmuş olan 'I-uhe-ni-şuay-tu' rüzgarlara ve yağmurlara hükmediyordu. Düşmanları kardeşlerini yok ettiler. Fakat o, harikuladelik sayesinde ölümden kurtuldu. İki zevcesi vardı. Biri yaz Tanrısının, biri Kış Tanrısının kızı idi. Bunlardan ikişer oğlu olmuştu. Millet bu çocukların en büyüğü olan 'No-tu-lu-şe'yi hükümdar yaptı. O zaman 'Türk' adını aldı. Bunun on zevcesi vardı. Çocuklarından her biri analarının adını almıştı. 'A-hien-şe' bu çocuklardan biri olup anasının adı olan 'Kurt=Asena'adını almıştı.

2- Türkler ilk önce batı denizinin (ihtimal ki Hazar denizinin) batı kıyılarında oturuyorlardı. Komşu bir millet bunların hepsini yok etti. Yalnız bir genç sağ kaldı. Onu öldürmeye kıyışamayarak ellerini ayaklarını kesip büyük bir bataklığa bıraktılar. Burada bir dişi kurt ona baktı. Yiyecek getirdi. Bu sırada dişi kurt ondan gebe kaldı. Komşu milletin hükümdarı bu son kalan genci de öldürmek için bir asker yolladı. Asker gittiği zaman kurdu gencin yanında gördü. Kurt, bir Tanrı kendisine yardım ediyorum gibi, genci alarak denizin tarafına geçirip bir daha üstüne indi. Bu dağ Kau-çang ülkesinin şimal batısında idi. Dağın eteğinde bir mağara vardı. Kurt oraya girdi. Orada yeşilliklerle dolu ve iki yüzlü(1) genişliğinde bir yer buldu. Orada on oğlan doğurdu. Bunlardan biri aile adı olan A-se-na adını aldı. Öteki kardeşlerin en akıllısı olduğu için biraz biraz sonra hükümdar oldu. Milletini oradan çıkararak Cücenlerin(yani Arapların) tabiiyetine girdi.

3- Moğol eline 'İl Han' padişah olmuştu. Tatar ülkesinde de Tatar hanlarının dokuzuncusu olan Sevinç Han birçok hediyelerle Kırgız hanına adamlar gönderip türlü adaklar adayarak onu kendi tarafına çekti. O zaman oradaki uruklar arasında en kalabalığı Moğollar olduğundan her savaşta düşmanlarını yenerlerdi. Türk ellerinde Moğol'un oku ötmeyen, kolu yetmeyen bir yer yoktu. Bundan dolayı bütün boylar Moğol'u kötülerlerdi. Hepsi birleşip Moğollardan öç almak için üzerlerine yürürdüler. Moğollar çadır ve sürülerini bir yere yığıp çevresine hendek kazdılar, beklediler. Sevinç Han geldi. Vuruş başladı. On gün savaş oldu. On günde de Moğollar üstün geldi. Bunun üzerine Sevinç Han bütün han ve beğleri toplayıp gizlice konuşup danıştı. 'Biz bunlara hile yapmazsak işimiz bitiktir' dedi. Ertesi gün tanla çadırlarını kaldırıp, kötü malların, bir takım ağırlıklarını bırakıp kaçtı.

Moğollar bunları güçsüz kalırlar da onun için kaçıyorlar sanarak arkalarına düştüler. Tatarlar dönüp çarpıştılar. Bu yol Moğollar yenildiler. Ordugâhları gelinceye kadar onları kestiler. Malları ile birlikte ordugâhı da zaptettiler. Moğolların çadırlarının hepsi orada olduğundan Moğollardan bir aile bile kurtulmadı. Büyüklerini kılıçtan geçirdiler. Küçüklerin her birini bir kişi tutsak olarak aldı. Sevinç Han , Moğol'u yağma ettikten sonra ülkesine dönmüştü. İl Hanın oğulları bu savaşta ölmüşlerdi. Ancak en küçüğü olan Kayan=(Kıyan) kalmıştı. O yıl evlenmişti. Bunların ikisi aynı bölükten olan iki kişinin tutsağı olmuşlardı. Savaştan önce ordu kurdukları yere geldiler. Düşmandan kaçıp gelen deve, at, öküz ve koyunları buldular. Konuşup dediler ki:' Burada kalsak , bir gün olur, düşmanlarımız bizi bulur. Bir boy'a gitsek çevremiz hep düşman boylardır. En iyisi dağlar arasındaki kimsenin daha yolu düşmemiş olan bir yere gidip oturalım'. Sürülerinin sürüp dağlara doğru yürüdüler. Yabani koyunların yürüdüğü bir yolu tutup tırmanarak yüksek bir dağın boğazına vardılar. Oradan tepeye çıkıp öte yanına indiler. Oraları iyice gizden geçirdiler. Gördüler ki geldikleri yoldan başka yol yoktur:o yolda öyle bir yol ki bir deve, bir keçi bin güçlükle yürüyebilir, ayağı biraz sürçse düşüp parçalanır. Vardıkları yer geniş bir ülke idi. İçinde akar sular, kaynaklar, türlü otlar, çayırlar, meyveli ağaçlar, türlü türlü avlar vardı. Bunu göründe Tanrıya şükürler kıldılar. Kışın mal(at, koyun, deve, sığır)ların etini yer, derisini giyer;yazın sütünü içelerdi. Oraya Ergenekon adını verdiler. Burada Kayan ve Nüküz'ün oğulları çoğaldı. Dört yüz yıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldı ki artık oralara sığmadılar. Bunu üzerine konuştular. Dediler ki:'Atalarımızdan işitirdik ki Ergenekon dışında geniş ve güzel bir ülke varmış. Atalarınız orada otururlarmış. Tatarlar baş olup başka boylar bizim uruğumuzu kırıp yurdumuzu almışlar. Artık Tanrıya şükür düşmandan korkup dağda kapanarak kalacak halde değiliz. Bir yol bularak bu dağdan göçüp çıkalım. Bize dost olanla görüşü düşman olanla güreşiriz'. Herkes bu düşünceyi

beğenip yollar aradılar. Bir türlü bir yol bulamadılar. Bir demiri:'Ben bir yer gördüm. Orada demir madeni var. Onu eriterek yol buluruz'dedi. Millete odun ve kömür vergisi saldılar. Herkes vergisini getirdi. Bir sıra odun, bir sıra kömür olmak üzere dağın böğründeki çatlağa dizdiler. Dağın tepesine ve öteki yanlarına da odun, kömür yığdıktan sonra deriden yetmiş körük yapıp yetmiş yere kurdular. Ateşleyip hepsini birden körüklediler. Tanrının gücü ile demir eriyip bir deve geçecek kadar bir yol açıldı. O ayı, o günü, o saati belleyip dışarı çıktılar. İşte o gün Moğollarca bayram sayıldı. Ergenekon'dan çıktıkları zaman Moğolların padişahı Kayan (Kıyan) neslinden Börte Çine idi. Bütün boylara elçiler göndererek Ergenekon'dan çıkıp geldiğini bildirdi. Boyların kimi sevindi, kimi yerindi. Hele Tatarlar bunların üzerine yürüdüler. Saf bağlanıp savaşıldı. Moğollar yenip Tatarların büyüklerini kılıçtan geçirdiler. Küçükleri tutsak ettiler. Dört yüz yıl sonra böylece kanlarını aldılar. Mallarını zaptedip ana yurtlarında oturdular. O zamandan beri Ergenekon'dan çıktıkları kurtuluş gününü bayram yaptılar. O gün bir demiri ateşte kızdırdılar. Önce han bu demiri örsün üstüne koyarak çekiçle vurur. Sonra beğler de öyle yaparlar.

Gök Türk destanının üç rivayetinde göze çarpan müşterek motif 'Kurt' tur. Ergenekon rivayetinde kurt doğrudan gözükmüyorsa da hükümdarlarının adının Börte Çin'e yani Bok Kurt olması, kurt fikrinin İslamiyet'ten sonra bile unutulmadığını gösterir. Çünkü Ergenekon rivayeti islâmiyet'ten yani 13'üncü asırda tespit olunan Gök Türk destanıdır.

İkinci rivayette ise Ergenekon yani Kapalı Yurt açıkça gözükmektedir. Kurt, Gök Türkler'de bir ongun sayılıyordu. Yani Gök Türkler kurt neslinden geldiklerine inanıyorlardı. Bu rivayetlerin tarihle olan ilgisini şöylece hulâsa edebiliriz: Kunlar Şimalî ve cenubî olarak ayrıldıktan sonra 93 yılında şimalî Kunlar, cenûp Kunlar'ın müttefikleri olan Çinlilerin başka boyların müşterek hücumu karşısında mahvoldular. Bir kısmı Cenup Kunları'na koşuldu. Bir bölümü batıya çekilerek sonradan Atilla'nın kumandasında Avrupa'yı zaptetti. Bir bölümü de Altay dağların civarında saklandılar. İşte Gök Türkler'i teşkil eden boylardan bazıları bu Altay dağlarında kalan Kunlar'ın neslindendir. Miladi 93'ten sonra Gök Türkler'in kurtuluş tarihi olan 552'ye kadar 459 yıl geçmiştir. Ergenekon'da geçtiği söylenen dört üz yıl bu 459 yılın destandaki aksinden başka şey değildir. Gök Türkler'in bir kısmı doğrudan doğruya Sakaların neslinden geldiği için onlar Ergenekon'da yaşamamışlardır. Nitekim Gök Türk destanının birinci rivayetinde kapalı Vatandan söz geçmiyor. Sonra demirlerin erimesi, demir dağın yol vermesi ise Gök Türkler'in, Aparlar'a silah yaptıkları zamanların bir hatırasıdır.

(1) . 'Li' aşağı yukarı 500 metrelik bir Çin ölçüsüdür.

Dokuz Oğuz - Uygur destanı

Dokuz Oğuz - Uygur destanı üç parçadan mürekkeptir. Türeyiş, Manihaizm'in kabulü, göç. Bunlardan birincisi Dokuz Oğuz -Uygurlarının nasıl teşekkül ettiklerini, ikincisi de Moğolistan'daki anayurtlarının bırakarak cenuba, Doğu Türkistan'a çekilmelerini anlatmaktadır. İçindeki efsane unsurlarının çıkarırsak üçü de tarihi hadiselere uygun düşmektedir. Bu üç parça sırasıyla şunlardır:

Türeyiş

Eski Kun yabgularından birinin o kadar güzel iki kızı vardı ki Tanrının bunları insanlardan

evlenmek için yaratmış olduğuna bir türlü inanamıyordu. Bunların kocası ancak bir Tanrı olabilir sanıyordu. Bu düşüncesi ile kızlarını Tanrıya vermek için ülkesinin şimal taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. İki güzel hanım buraya kapatıldı. Yabgu, gelip kızlarla birleşmesi için Tanrıya yalvarıp yakardı. İhtiyar bir kurt kulenın çevresinde gece gündüz dolaşıyor, korkunç korkunç uluyarak kuleyi gözetliyordu. En sonra kulenin dibinde kendisine bir in yaptı. Küçük kız, uzun zamandan beri kuleyi gözetleyen bu kurdun, babalarının kendilerini verdiği Tanrıdan başka bir şey olamayacagını söyleyerek birlikte aşağıya inmeye ablasını kandırırdı. Bu evlenmeden doğan Dokuz Oğuzların sesi kurt sesine benzerdi. Şarkı söyledikleri zaman kurtların haykırışlarının taklit ederlerdi.

Dokuz Oğuz - Uygur destanının başlangıcı rivayetindeki tarihi hakikat bunların eski Kunlar'dan inmiş olmasıdır. 'Kurt' motifi burada da göze çarpmaktadır. Gök Türkler dişi bir kurttan türemişlerdi. Bunlar ise erkek bir kurttan türemiş oluyorlar. Burada çok güzel iki kızın insanlara layık görülmeyip Tanrı ile evlenmeleri de Türk destanlarının bedi'i unsurlarından biridir.

Manihaizm'in Kabulü

Kağan dedi' Ben Tanrıyım. Sizin ile Tanrı yerine doğru varacağım'. Dindar (büyük manihaist rahipleri)lar şöyle cevap verdiler:'Biz pak'ız. Dindarız. Tanrının söylediğini tamamıyla işliyoruz. Eğer vücudumuz bırakırsa biz Tanrı yerine doğru gideceğiz. Niçin denilirse biz Tanrın varlığını ayrı yapmayız. Yüzümüze karşı büyük sıkıntı ve zahmetlerdir. Onun için Tanrı yerini bulacağız. Siz kanunsuz olarak insanlara zulmettiğiniz için bütün ülkeniz karışacak. Bütün Türk milleti Tanrıya karşı günah kılıcı olacaktır. Her nerde dindarları bulurlarsa basacak, öldürecekler. Dört arzudan dolayı büyük tehlike ve sıkıntı olacak. Nerede rahipleri, tüccarları bulurlarsa hepsini öldürecekler' Tengri İliğ (yani Kağan) dindarlarla iki gün, iki gece bunları konuştular. Ondan sonra Tengri İliğ Börü Han, dindarların yanlarına doğru geldi. Diz çöküp baş eğerek rica etti, af diledi. Şöyle rica etti:'Size zahmet verdim. Siz beni yargılayacak, noma tutacak dindar yapacaksınız. Bundan sonra vücut ebediliği, kuvvet gözümde değersiz oldu. Bundan sonra sizin sözünüz ve isteklerinizce hareket edeceğim' Tengri İliğ Börü Han böyle dediği için dindarlar ve bütün millet çok sevindiler. On binlerce halk toplandı. Ertesi güne kadar büyük oyunlarla eğlendiler. Tan atınca Tengri İliğ Börü Han ve bütün dindarlar birbiri ardınca atlandılar. Konçuylar, tayşılar, büyükler başta olarak bütün millet sevinç ve oyunla büyük şehir kapısına kadar geldiler. Tengri İliğ şehire girip tacını başına giydi. Kendi al elbise giyip altınlı tahtı üzerine oturdu. Beğlere, halka iyi yarlıklar çıkardı. Millete bir nutuk vererek dindarlara da baş eğerek sevinçlerini arzettiler. Ve Kağan halka iyilik yapmalarını öğütledi.

Bu destanda tarihi unsur pek fazladır. Buna doğrudan doğruya 'tarih' demek bile yanlış olmaz. Böğü Han Manihaizm'i nasıl kabul ettiğini anlatmaktadır. Tengri İliğ Böğü Han diye adı geçen hükümdar 763'te Manihaizm'i kabul eden Böğü Kağandır.

Göç

Dokuz Oğuz - Uygur destanının son parçası olan göç destanının bugün elimizde iki şekli vardır. Birbirine çok benzeyen bu şekillerden birisi Çin kaynaklarında , birisi de Acem kaynaklarında bulunmuştur. Herhalde bu iki millet bu destanı ya ağızdan olarak Türkler'den işitmişler, yahut yazılı Türk kaynaklarından öğrenmişlerdir.

Çin kaynaklarındaki şekil

Uygur elinde Hulin adında bir dağ vardı. Ondan Tuğla ve Selenge adında iki ırmak çıkardı Bir gece oradaki bir ağacın üzerine gökten ilahi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşayan halk bunu dikkatler takip ettiler. Ağacın gövdesinde gebe bir kadına benzeyen bir şişkinlik peyda oldu. O ışık dokuz ay, on gün o şişkinlik üzerinde durdu. Bu müddetin sonunda o şişkinlik yarıldı. İçinden beş çocuk çıktı. O ülkenin ahalisi bunları alıp büyütürler. Bunların en küçüğünün adı Buğu Han'dı. Büyüyence herkesi hükmüne alarak hükümdar oldu. Otuz göbekten fazla bir zaman geçtikten sonra Yulug Tiğin padişah oldu. Çinlilerle birçok savaşlarda bulundu. Nihayet bu hale bir son vermek için oğlu Gali Tiğini Çin hükümdar ailesinden Kiü-lien adlı bir kızla evlendirmeye karar verdi. Bu prenses sarayını Hatun Dağında kurdu. Bu civarda Tanrı Dağı adında bir dağ, cenup tarafında da küçük dağ şeklinde ve Kutlu dağ adını taşıyan bir kaya vardı. Hatun Dağına Çin elçileri bakıcıları ile birlikte geldiler. Onlar kendi aralarında dediler ki:'Hatun Dağının saadeti bu kayaya bağlıdır. Bu hükümeti zayıflatmak için onu yok etmeli'. Bunun üzerine Tiğini bularak Çinli prensesle yaptığı bu evlenmenin karşılığı olarak o kaya parçasının kendilerine verilmesini istediler. Tiğin razı oldu. Fakat kayanın büyüklüğü yerinden kımıldatılmasına engel oluyordu. Kayanın çevresini odunlarla doldurarak ateş verdiler.Kaya iyice kızdırdıktan sonra üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Sonra o parçaları arabalara koyarak Çin'e götürdüler. Bu büyük bir hadise oldu. Memleketteki bütün kuşlar, hayvanlar kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Bundan yedi gün sonra da Tiğin öldü. Ondan sonra bu memleket felaketten kurtulmadı. Halk rahat yüzü görmedi. Yulug Tiğinden sonraki hükümdarlardan bir çoğu çabuk öldüler. Bunun üzerine hükümdarlar payitahtlarını Hoçuya göçürmeye mecbur oldular. Hakimiyetlerini oradan Beş balığa kadar uzattılar.

Acem kaynaklarındaki şekil

Kaynağını Karakurum'dan alan Tuğla ve Selenge ırmaklarının birleştiği Kumlançu'da bir fındık ağacı ile bir kayın ağacı vardır. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. bir gece o dağın üzerine gökten bir ışık indi. Bu dağ günden güne büyüdü. Uygurlar bu hale şaştılar. Edep ve tevazu ile o tarafa doğru gittiler. Oradan güzel musiki sesleri geliyor ve geceleri otuz adım çevresinde bir ışık görünüyordu. Nihayet doğum vakti geldi. Dağda bir kapı açıldı. İçinde birbirinden ayrı beş daire ve onlarla beş çocuk vardı. Ağızları üstünde asılı birer emzikli süt emiyorlardı. Halk ve beğ onları çok saygıladılar. Büyükten küçüğe doğru çocukların adları Sungur Tiğin, Kutur Tiğin, Tükek Tiğin, Ur Tiğin, Buku Tiğindi. Bunların Tanrı tarafından geldiğini sana Uygurlar içlerinden birini kağan yağmaya niyet ettiler. Buku akıl, ehliyet ve güzelliğiyle ötekilerden üstün olduğundan onu müttefikan kağan seçmeğe karar verdiler. Büyük bir şölen yaparak onu usulü dairesinde hanlık tahtına oturttular. Tanrı ona üç karga karga vermişti ki ülkede olup biteni kendine haber verirlerdi. Bir gece Buku Han uyurken penceresinden bir kız girdi. Buku Han korktu.Fakat seslenmedi. Kız ikinci gece yine geldi. Buku yine korktu. Fakat yine sustu. Üçüncü gece, rüyasını anlattığı vezirin teşviki ile kızla görüştü. Her gece beraber Ak Dağa giderek orada konuşuyorlardı. Bir gece ak sakallı ve ak değnekli bir ihtiyar Buku Hanın rüyasına girdi. Ona ıstık şeklinde bir taş vererek bu taşı sakladığınız müddetçe dünyanın dört bucağına hakim olacaksınız dedi. Buku Han'a yıllardan sonra çocuklarından biri halef oldu. Bu zamanda bütün hayvanların ve çocukların göç, göç diye bağırdıkları işitildi. Bu manevi işaretlerin tesiriyle yurtlarını bırakıp göçtüler. Nerede durmak istedilerse bu sesleri duydular. Nihayet Beş balığın bulunduğu yere gelince sesler kesildi. Onlar da orada durdular ve beş mahalle yaparak Beş Balık adını verdiler.

Birbirini tamamlayan bu iki parça 840 yılında Kırgızların hücumu ile yenilerek cenuba göçmeye mecbur kalan Dokuz Oğuz - Uygurların hayatını anlatmaktadır. Çin rivayetinde

Buğu Han, Acem rivayetinde ise Buku Tiğin adı ile anılan hükümdar hakikatte Manihaizm'i kabul eden Böğü Kağandır. Uygurların hayatında din değiştirmek gibi değiştirmek gibi pek mühim bir rol sahibi olduğu için halk arasında unutulmamış, göç destanına dahi karıştırılmıştır. Gökten ışığın inmesi, çocukların harikulade bir şekilde doğması, geceleri gelip hükümdara talimat veren ilahi kız ve memlekette olup bitenleri haber veren üç karga ise masal unsurlarıdır. Karganın haber vermesi motifi bugüne kadar kalmıştır. Annelere, yaptıkları suçların kargalar tarafından haber verileceğini söyleyerek çocuklarını korkuturlar.

ATSIZCILAR

5. Bölüm

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRK EDEBİYATI

Türkler İslâmiyet'ten önce çok sade bir hayat yaşıyorlardı. Pek kuvvetli devlet gelenekleri olduğu, devlet asalet üzerine dayandığı halde hükümdarla çoban arasında yaşayış, duyuş ayrılışları çok değildi. Bunun neticesi olarak da sınıf ve zümre farkına bakmaksızın bütün millete birden hitap eden bir edebiyat teşekkül etmişti.

Bugün, Türkler'in İslamiyet'ten önceki edebiyatlarına dair bilgimizi üç'e tasnif ederek gözden geçirebiliriz.

1- Kunlar çağına ait siyasi mektup tercümeleri ve bir Kun türküsünün tercümesi
2- Göktürkler çağına ait mezar taşları ve büyükler adına dikilmiş yazıtlar:
3- Dokuz Oğuz - Uygurlar çağına ait kitabeler ve kitaplar

Hiç şüphesiz bu kadar bilgi eski edebiyatımızın ve hayatımızı aydınlatmak uzaktır. Fakat daha pek yakın zamanlara kadar bu kadar bilgiye bile malik olmadığımız düşünülürse ilerde bulunacak yeni malumat sayesinde edebiyatımızın daha çok aydınlatılması ihtimallerinin daima mevcut olduğu kabul olunabilir.

Kunlar Çağındaki Türk Edebiyatı

Kunlar Çağındaki Türkçe

Türkçenin Kunlar çağında teşekkül ettiğini kabul etmekte yanlış yoktur. Bu dilin temelli olarak kurulabilmesi için uzun bir siyasi birlik şarttır. Bu şart bizim tarihimizde ilk önce Kunlar zamanında mevcut olmuştur. Dört buçuk asır süren Kun hakimiyeti zamanında bizim atalarımız olan böyle, kaynaşma sonunda Türk dili meydana gelmiştir. Bunun böyle olduğunu anlamak için Kunlar çağından bugüne kadar kalan kelimelere bakman kafidir. Kun yabgularının unvanları 'tengri Kut' idi. 'Tengri ' bildiğimiz üzere 'Gök, sema' demektir. 'Kut' ise 'takih, saadet' manasına gelir. O halde bu terkibin manası 'Göğün talihi', 'Semavi saadet' olur. Bugünkü dile göre aşağı yukarı 'Hazret' veya 'Majeste' demektir.
Bugün 'büyü' şeklinde söylediğimiz kelimenin eski şekli olan'bügü' kelimesi de Kun dilinde vardır. Milli adları olan'Kun' ise ' Koyun' demekti ki on birinci asra kadar aynı mânâda kullanılıyordu.

Fakat asıl mühim olan bu tek tük sözler değil Kun'ca cümlelerdir. Kunlar, millattan sonra 216 yılında dağıldıktan sonra bazı Kunlar Çin'in şimaline çekilip yerleşmişlerdi. Sonradan bunlar orada birkaç küçük devlet kurdular. Bunlardan birinin bir hükümdarına ait kayıt, bizi Kunlar'ın dili üzerinde daha çok aydınlatmaktadır. Güya, bir Kun hükümdarı miladi 328 yılında savaşa çıkacağı zaman Buda ibadethanesinin çanı çalmış ve ondan Kun dilince şu sözler işitilmiştir:
Süsi sülegen, pugu tutdan (yahut:tutkudan)

Bunun anlamı 'Asker çıkar düşman tutulur' demekmiş. Bu sözler apaçık Türkçedir. 'Sü' asker ve ordu anlamında Türkçe bir sözdür. Orhun yazıtlarında kullanılır. 'Sü başı' yani kumandan anlamında Osmanlılar zamanında bile kullanılmıştır. 'Süsi' bunun muzaf şeklidir;yani (onun) askeri' demektir. Bugünkü lehçemizle biz bunu 'süsü' deriz. 'Sülegen' kelimesi ise 'sülemek' yani 'asker sevketmek' mastarından yapılmış nakli mazi sıfat şeklidir. Yani bugünkü batı Türkçesine göre 'sülemiş' (asker yürümüş) demektir. Düşman mânâsına gelen 'pugu' sözü Türkçede yoktur. Bunun eski Türkçesi 'yağı' dır. İhtimal ki Kun'ca cümleleri tespit eden Çin tarihi bu kelimeyi yanlış olarak yazmıştır. Çin harflerinin hususiyetine göre bu yanlış yazma ihtimali kuvvetlidir. 'Tutdan' veya 'tutkudan' kelimesi ise 'tutkan' olacaktır. Bugünkü batı Türkçesinde 'tutmuş' demektir. Şunhalde bun Süsi sülegen , yağı tutkan

şeklinde de biraz düzeltirsek tam bir Türkçe meydana çıkıyor ki bu da Kunlar çağındaki Türkçenin aşağı yukarı Göktürkler çağındaki Türkçe'nin daha iptidai bir şekli olduğunu gösterir. Zaten Orhun abidelerinde gördüğümüz olgun dil o hale gelmek için uzun asırlar konuşulmuş ve hatta yazılmış olmak icap eder.

Kunlar Çağında Yazı

Kun yabguları Çin sarayına mektuplar gönderdi. Bu mektupların hangi harflerle yazıldığı belli değildir. Eski Çin tarihleri Kunlar'ın yazıları olmadığını söyledikleri halde Çin imparatorlarıyla mektuplaştıklarını kaydederler. Çin tarihlerinin Türkler hakkındaki her sözünü mutlak hakikat diye kabul etmek doğru değildir. Onun için , onların Kunlar'da yazı olmadığı hakkındaki sözlerini de şüphe ile karşılamak icap eder. Yabguların Çin'e gönderdikleri mektuplarda Çin harflerini kullandıkları akla gelebilir. Fakat ülke içindeki muamelelerde iptidai bir yazı demek olan mükemmel damga usullerinden istifade edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Belki de Göktürk yazısı bu damgalama usulünün ilerlemesinden doğmuştur. Her ne olursa olsun, Kunlar yazının ne demek olduğunu biliyor , kendi yazıları olmasa bile Çin yazısından istifade ediyor ve belki de Kunca'yı Çin harfleriyle yazıyorlardı.

Kun Yabgularının Mektupları

Kun dili ile yazılmış metinlerin bulunmamasına karşı bunların tercümeleri oldukça boldur. Siyasi birer vesika olan bu mektupların, bizim için mühim olan ciheti, Kun yabgularının düşünüşü ve Çin karşı muamelelerini göstermesidir. Eski Çin tarihlerinde bunlardan bazı örnekler vardır ki biz de aşağı alıyoruz.

1- İlk mektup Mete (Motun) tarafından Çin imparatoriçesine gönderilmiştir. Milattan önce 192 yılında Çin imparatoru Kao-ti ölmüş yerine oğlu geçmişti. Fakat bu çocuk küçük olduğundan devleti.Mete(Motun) Yabgunun nefret ettiği imparatoriçe idare etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Mete (Motun) kendisine şu mektubu gönderdi:
Bataklıkta doğmuş, atlar ve öküzler arasında kırda büyümüş kimsesiz ve yıpranmış padişah! Çin'de gezmek için birkaç defa sınırınıza gelmiştim. Kimsesiz ve yıpranmış imparatoriçe taht üzerinde yalnızdır. Yalnız olarak yaşıyor. Her iki padişah can sıkıntısı içinde. Bende olmayanı bende olanla değiştirmek istiyoruz.

Mete (Motun) , 'her iki padişah' diyerek kendisiyle imparatoriçeyi, hem de ülkesini almak

istediğini söylüyor. İmparatoriçeyi tahkir eden bu mektup üzerine Çin sarayında uzun müzakereler olmuş, fakat savaşa kıyışılamayarak zelilâne bir mektupla cevap verilerek Mete (motun) Yabguya iki padişah arabası ve sekiz at gönderilmek suretiyle barışılmıştır. Mektubun böyle sert bir şekilde yazılması Kunlar'ın diplomasi dilini bilmemesinden değil, bir kasıt dolayısıyladır. Çünkü yine Mete (Motun9 Yabgunun milattan önce 176'da Çin imparatoru 'Hiao-ven-ti'ye yazdığı mektup büsbütün başka bir üsluptur.

Bu mektup şöyledir:

2- Gök tarafından tayin edilen Kunlar'ın büyük yabgusu saygı ile Hia-en-ti'nin sağlığını diler. Geçenlerde Ven-ti barış ve kardeşlik hakkında mektup yazmıştı. Bu her iki tarafında menfaatine uygundur. Çin'in sınır memurları batı beğini tahkir etmişlerdir. O da bana arzetmeden İlu-heu-nan-çi ve birkaç kişinin kışkırtmasıyla Çin memurları ile kavgaya girişmiştir. Şu suretle iki devlet arasında yapılan andlaşmayı bozmuş ve kardeşlik yakınlığımızı parçalamıştır. Bu suretle Çin devletini güç mevkie düşürmüştür. Ven-tiden teessüf beyan eden iki mektup alınmıştır. Lâkin cevabını götüren elçi dönmemiş, Çin elçisi de geri dönmemiştir. İşte bu, iki komşu devlet arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Andlaşma aşağı memurlar tarafından bozulduğu için batı beği buna ceza olarak batıda Yüençiler üzerine gönderildi. Göğün inayetiyle askerlerimiz sağlam, atlar güçlü oldular. Yüençiler yendiler. Kılıçtan geçirip veya itaate alıp Leu-lan, usun, Huse ve diğer yirmi altı ülkede karar kıldılar. Bu ülkelerin ahalisi Kun ordusu arasına geçip bir aile oldular. Şimal tarafında sükunet ve asayişi yerleştirdikten sonra savaşa nihayet verip askerleri dinlendirmek ve atları semirtmek gerektir. Sınırdaki ahalinin eskisi gibi rahat etmesi gelip geçenleri unutmak ve eski andlaşmayı yenilemek geçirsinler. Gelecek nesiller barışın tadını alsınlar. Ven-ti'nin fikirlerini almadığımız için ona elçi olarak Sidutseni gönderdik. Bir deve , İki binek atı ve Sekiz araba atı göndermeye cesaret ediyorum. Eğer Ven-ti, Kunların sınıra yanaşmasını memurlara emretsin.

Bu mektuptan anlaşıldığına göre, Kun yabgusu nazikâne cümleler altında tehdit etmesini biliyordu. Kunca'da Çince'ye, Çince'den Rusça'ya, Rusça'dan da günümüzün Türkçesi'nde çevrilen bu mektup , dilden dile üç defa tercüme olunmuş olmasına rağmen Kun dilinin pek de iptidai bir dil olmadığını gösterse gerektir.

3- Mete(Motun) Yabgunun yukarıdaki iki mektubundan başka, milattan önce 96-85 yılları arasında hüküm süren Hukuku Yabgunun da bir mektubunun tercümesi eski Çin tarihlerinde kayıtlıdır. Milattan önce 90 yılında Kun elinde yürüyen 140.000 kişilik Çin ordusunu yenip başkumandanını da tutsak eden yabgunun, 89 yılında Çin sarayına yolladığı mektubun tercümesi şudur:
Cenupta büyük Han sülalesi(1) hükümeti sürüyor. Şimalde ise güçlü Kun sülalesi hükümet sürüyor. Kun, göğün mağrur oğludur ki ufak saray teşrifatı ve merasimine ehemmiyet vermez. Ben şimdi han ülkesine olan geçitleri açmak ve Han sülalesinden bir kızı kendime zevce almak istiyorum. Şu şartla ki Han sülalesi eski andlaşma mucibince bana vergi olarak iyi şarap, 50.000hu (2) pirinç, 10.000 parça muhtelif kumaş ve dokuma takdim eder. Bundan sonra sınırda yağma ve talan olmaz.

Bu mektup Uzak doğudaki beynelmilel hukuk kaidelerini bildikleri halden kasden, Çinlileri aşağılamak için onu ihmal ettiklerini gösteriyor.
(1) : 'Han' sülalesi Çin'de milattan önce 207'den milattan sonra 220'ye kadar hâkim olan bir hükümdar ailesidir.
(2) 'Hu' , bir Çin ölçüsüdür.

Bir Kun Türküsü

Yukarıda örneklerini gösterdiğimiz cümlelerle mektup tercümeleri, edebiyatı, uzaktan ilgilendiren dil ve siyasi muhabere örnekleri idi. Şimdi tercümesini vereceğimiz türkü ise doğrudan doğruya Kunlar devrindeki edebiyat üzerinde bizi aydınlatacak bir vesikadır. Bu türkü, Kunlar'ın kaybettikleri bir savaş üzerine yapılmıştır. Milattan önce 119 yılında Kunlar, Ordus'un şimalindeki topraklarını kaybederek büyük çölüm şimaline çekilmişlerdi. Çin kaynakları bu bozgun dolayısıyla Kunlar'ın şu aşağıdaki türküyü söyleyerek ağladıklarını yazıyorlar:

Yen-çi-şan dağını kaybettik.
Kadınlarımızın güzelliğini elimizden aldılar
Si-lan-şan yaylalarını kaybettik,
Hayvanlarımız çoğaltacak vesaiti elimizden aldılar.

Bu manzumenin tekniği, günümüze kadar gelen milli nazım tekniğimize uygundur. Manzumenin dörtlükten ibaret olması, ikinci ve dördüncü mısraların birbirine pek benzemesi Türk nazmının esas vasıflarıdır. Koşmalarda ilk dörtlük aşağı yukarı bu şekilde yazılırdı. Hiç şüphesiz Kunlar zamanında , Osmanlılar zamanında olduğu gibi koşmalar yoktu. Fakat onların çekirdeğinin olmuş olması pek muhtemeldir. Tercümenin tercümesi olduğu mısraların heceleri sayıca pek değişik ise de ben bu şiirdeki mısraların aslında yedişer veya sekizer heceli olacağını sanıyorum. Türkçenin kısa hecelerle büyük m3anâlar ifade edilmek kabiliyeti düşünülürse benim bu düşünceme hak verilebilir. Mesela , yukarıda Kunca cümleleri tahlil ederken Kun dilinin Göktürkçe'ye pek yakın olduğunu söylemiştik. Göktürkçe ile yukarıdaki manzumenin ilk mısrasını, yedi veya sekiz heceyle ifade etmek kabildir. Yen-çi-şan isminin sonundaki 'şan' Çincede zaten 'dağ' demektir. Şu halde 'Yen-çi-şan dağı' yerin 'Yen-çi dağı' diyebiliriz. Göktürkçe ile bunu şu iki şekilde söylemek kabildir.

1- 'Yen-çi-tağ yitirdiğimiz' yahut
2- 'Yen-çi tağın yitirdiğimiz'

Birinci şekle göre mısra yedi heceli, ikinci şekle göre ise sekiz heceli olur. Tabii, bu misali söylemekten maksadın bunun mutlaka böyle olduğunu iddia etmek değil, Göktürkçeye ve Göktürkçe'nin daha iptidai şekli olan Kunca'ya göre bu şiirin yedi veya sekiz hece ile yazılması ihtimalinin daima mevcut olduğunu hatırlatmaktadır. Bu şiir aynı zamanda Kunlar'da milli vicdanın teşekkül ettiğini ve kuvvetli olduğunu da gösteriyor. Yurtlarını kaybettikleri için şiir yapıp bunu türkü ile okuyan ve ağlayan kimseler vahşi ve geri insanlar olamaz.

Göktürkler Çağında Türk Edebiyatı

Göktürk yazısı

Göktürkler çağında Türkler'in kendilerine mahsus yazıları vardı. Bu yazıya 'Göktürk yazısı' , yahut bu yazının ilim alemine ilk defa malûm olan örnekleri Orhun ırmağı yakınında bulunduğundan 'Orhun yazıları' adı verilir. Orhun yazılarının en eskileri sekizinci asır

başlarına aittir. Halbuki bu yazı daha önceleri de kullanılıyordu. Gök Tükler devleti zamanında ekseriyetle onlara tâbi olarak yaşayan, fakat başlarında ayrı bir kağanları bulunan Kırgızların yaşadığı yerlerde de bu yaz ile yazılmış bir takım taşlar bulunmuştur. Demek ki bu yazı yalnız Göktürkler tarafından, Göktürklerle çağdaş olan öteki Türkler tarafından da kullanılmıştır. Göktürkler tarihe altıncı asırda girdikleri halde Kırgızlar milattan önceki asırlardan beri tanınmış bir Türk boyudur. Acaba bu yazı ilk önce hangi Türkler tarafından kullanıldı? Buna kât'i bir cevap verilemez. Yalnız, Kırgızların yaşadığı yerlerde bulunan taşlar üzerindeki yazının daha iptidai ve acemice olmasına, dilinin de Göktürklere ait yazılardaki kadar ileri bulunmasına bakılarak, bu yazının ilk önce Kırgızlar arasında kullanıldığı, Göktürkler'in onlardan aldıkları bu yazıyı daha çok olgunlaştırdıkları düşünülebilir.

Bazı bilginler bu yazının eski Ârâmi yazınsından çıktığını ileri sürüyorlar. Ârâmiler, Sâmî bir millet olup medeni idiler. Bunların yazısı milattan önceki asırlarda İran'a girmişti. Bu yazıdan birkaç elifbe çıkmıştı. İşte Göktürk yazısı da, onlarca bu elifbelerden biridir. Başka bilginler ise bu yazının eski Türk damgalarından çıktığını söylüyorlar. Bu elifbedeki bazı harflerin Türkler'in öz malı olduğu muhakkaktır. Yazıyı kısmen başkalarından almış olsalar bile kendi damgalarından da ona çok şey katmışlardır. Mesela ok şeklinde bir harf eski Türk damgalarından biridir.
Türk harfleri, kullanıldıkları muhtelif yazıtları da ufak tefek bazı farklar gösterir. Fakat bu farklar bir tekâmülün neticesidir. Bu harflerin en mükemmel örnekleri en son olarak yazılan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındandır. Bunlarda gerek harfler, gerek imlâ en iyi şeklini bulmuştur.

Bu eski Türk yazısı 39 harften mürekkeptir. Beşi sesli, sekizi katışık, yirmi altısı da sessizdir. Sesli harflerin az, sessizlerin çok olmasının sebebi şudur Bu elifbede ekseriyetle sessiz harfler seslileri okutmaktadır. Mesela 'a' ve 'e ' sesleri için bir tek işaret vardır. Bunun ne zaman 'a' ne zaman 'e' okunacağını kendisinden önce veya sonra gelen sessiz harf tayin etmektedir. Sessiz harflerin çoğu için ikişer işaret vardır. Mesela 'b' için iki harf olup biri kalın, diğeri incedir. Yukarıdaki sesli harf kalın 'b' den sonra gelirse 'ba' ince 'b' den sonra gelirse 'be' okunmaktadır. Böyle muayyen birkaç kaidesi olan bu elifbe Türkçeyi ifade eden en mükemmel bir elifbedir. Sesli harflerin biri 'a, e' bir 'ı, i' bir 'ö, ü' bir 'o, u' biri de e ile i arasındaki kapalı 'e' dir. Fakat bu sonuncu harf sonradan bırakılmış ve onun yerine daima 'i' kullanılmıştır. Katışık harfler ise şu sesleri vermektedir.
1- nç;
2, Id, It;
3- nd, nt;
4- ok, uk, ko, ku;
5-ök, ük, kö, kü;
6-ny, yn;
7-iç;
8-ık, kı.

Sessiz harflerden ç, z, m, ş, p harflerinin birer şekli ; b, t, s, d, r, k, g, I, n, y harflerinin kalın ve ince olmak üzere ikişer şekli vardır. Bir de sağır nun dediğimiz harf vardır ki bu harf aşagı yukarı 'ng' sesini verir. Bundan dolayı bunu katışık harfler arasında saymank da mümkündür. Bugünkü Türkçede kullanılan c, j, f, v, h harfleri ise eski Türkçede yoktur. Bu Türk harfleri muayyen bir imlâ ile yaızlır. Kelimeler birbirinden ayırmak için şu iki nokta (:) kullanılır. Bazan iki veya iç kelime bitişik yazıldıktan sonra bu iki nokta konur. İltibas olmayan yerlerde bazı sesli harfler kullanılmaz. Mesela t, z, r harflerinin kalınlarının adı at, az, ar ve incelerinin et, ez, er olduğu için hece başlarındaki 'a' ve 'e' harfleri yazılmaz. 'At' yazmak için kalın bir 't' ve 'er' yazmak için inve bir 'r' kafirdir. Orhun veya Göktürk yazısı esas itibariyle sağdan sola yazılmıştır. Fakat umumiyetle âbideler dikildiği zaman sağ taraf yukarıya, sol taraf ise aşağıya getirilir. Mesela 'Türk

Edebiyatı Tarihi' kelimelerini iki satır halinde yazmak icap etse şöyle yazılır:
: ıtayibede : krüt
: ihirat

Fakat taşa dikmek icap edince şöyle olur:
Böyle yazıldığı zaman birinci satırdan sonraki satırların sağa ve sola yazılması kât'i değildir. Bazan sağa, bazan sola yazılır. Küçük mezar yazıtlarında ise hiçbir kaide gözükmüyor. Bazan karma karışık yazıldığı da vardır.

Göktürkler Çağında Yazılmış Yazıtlar

Göktürkler'in hakimiyet zamanı olan 552 - 745 yılları arasında gerek Göktürkler, gerekse Göktürklere tâbii olan Kırgızlar tarafından yazılan birçok yazıtlar kalmıştır. Bunların çoğu küçük ve yalnız dil bakımından ehemmiyetli mezar yazıtları olmakla beraber bir kaç tanesi hem dil, hem tarih, hem de edebiyat bakımından pek mühim büyük yazıtlardır.
Küçük yazıtlar şunlardır:
Çakul (7 tane), Yenisey (7 tane) , Talas (5 tane) , Barlık (4 tane) , Uybat (3 tane) , Altun Köl (2 tane) , Kemçik Çırgak (2 tane) , Tuba, Oya, Ulu Kem , Ak Yüs, Tarlık, Uyuğ - Turan, Uyug , Arhan, Berge , Tes Elegeş , Ottoktaş, İhi Hanım gölü, Goylu Tamır, İhe - Ashebete yaıztları.

Bütün bunlar mezar taşları olup çoğu, yakınında bulundukları ırmakların adını taşımaktadır. Bir takımının kimlere ait olduğu bellidir. Bir takımı ise iyi okuyamıyor. Bazılar pek kısadır.

Büyük yazıtlar ise şunlardır:
Bilge Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan, Bilge Taçam, Işbara Bilge Küli Çur yazıtları.
Bu büyük yazıtlar, adlarına dikildikleri ünlü kimselerin adı ile anılmaktadır. Fakat bunların hiç birisi ad olmayıp hepsi lâkap, rütbe veya unvandır.

Göktürkçenin Hususiyetleri

Bugünkü Türkçenin anası olan Göktürkçede, bugünkü Türkçede olmayan bir takım hususiyetler vardır. Bu hususiyetler, hem kelimelere, hem eklere aittir. Göktürkçe metinleri iyi anlamak için bunları bilmeye lüzum vardır. Bu hususiyetlerin belli başlıkları şunlardır:
1- Göktürkçede 'g' ile kelime başlamaz. Bugünkü Türkçede kelime başlarındaki 'g' ler Göktürkçedeki 'k' dir. Bugünkü 'görür' ve 'geldi' yerine Göktürkçede 'körür' ve 'kelti' denir.

2- Kelime başında 'd' harfi de bulunmaz. 'Dört', 'Düz' , 'Doğu' kelimeleri Göktürkçede 'tört', 'toğu' dur.
3- Bugünkü Türkçede ötreli heceden sonra esreli hece gelmez. Halbuki Göktürkçede gelebilir. Bugünkü Türkçedeki 'kişi oğlu', 'öldü' kelimeler yerine Göktürkçede 'kişi oğlu' 'ölti' denir.

4- Göktürkçede izafet terkiplerini teşkil eden iki simin sonunda umumiyetle ek yoktur.

'Türk budun' , 'Türk Kağan' bugünkü Türkçeye göre 'Türk milleti' , 'Türk kağanı' demektir.
5- Göktürkçede 'v' harfi olmadığı için bugünkü Türkçenin 'v' kelimeler hep 'b' lidir. 'Eb' , 'Bar' , 'Barur' kelimeleri 'ev' , 'var' ; 'varır' kelimelerinin karşılığıdır.

6- Bugünkü 'olmak' fiili Göktürkçede 'bolmak' tır. 'Boltı' yahut 'boldı' şimdiki 'oldu'ya karşılıktır.
7- Sayı saymak usulü biraz aykırıdır: 'On' dan sonra 'on bir', 'on iki' diye sayılmaz. Ya 'on artukı bir ', 'on artukı iki' demek , yahut 'bir yigirmi', 'iki yigirmi' demek lazımdır. 'Yigirmi' (yani 'yirmi') 'İkinci on' olduğu için 'bir yirmi' demek 'ikinci ondan bir' demektir. Bunun için ya 'otuz artukı altı' yahut 'altı kırk' demek icap eder.
8- Bugünkü 'li, lı, lü, lu' ekleri yerin 'lig, lıg' ekleri vardır. 'Tizlig, kağanlıg' kelimeleri 'dizli, kağanlı' demektir.
9- Mefûlübih eki 'g, ig, ıg' ekleridir. 'Kişig, ordug, işig, budung' kelimeleri 'kişiyi, orduyu, işi, budun' demektir.
10- Mefûlüileyh eki 'ke, ka' dır. 'Kağanka' bugünkü Türkçeye göre 'Kağana' demektir.
11- Göktürkçede mefûlüanh yoktur. Onun yerine mefûlüfih kullanılır. Mesela 'anda kisre' ondan sonra demektir.
12- Tasrif olunmayan rabıt sigaları biraz başka türlüdür. 'Süre', 'aşa', 2yeyü', 'ölü' kelimeleri bugünkü Türkçeye göre 'sürerek', 'aşarak', 'yiyerek', 'ölerek' demektir. 2Kodıp', 'Koyup' demektir. 'Kelipen', 'olurıpan' ise yine 'gelip' , 'oturup' demek olup bugünkü Türkçede kullanılmayan bir şeklidir.
13- Göktürkçede bugünkü gibi ismifâil yoktur. Fakat buna karşılık başka bir şekil vardır ki sonraları kullanılmamıştır. 'Veren' ve 'varan' ismifâillerinin Göktürkçedeki karşılığı 'berigme' ve 'barıgma' dır.
14- Bugünkü Türkçede bazı 'y' ler Göktürkçede 'd'dir. Mesela 'adak', 'bod' , 'kodıp' , 'udımadım' kelimeleri 'ayak' , 'boy' (kabile) , 'koyup' . 'uyumadım' demektir.

Küçük Yazıtlara Örnek:

Uyug - Turan Yazıtı

Umumiyetle daha eski zamanlara ait olan küçük yazıtlar mezar taşlarıdır. Çoğu karışık yazıldığı ve fazla tahribata uğramadığı için pek doğru olarak okunamıyor. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz Uyug - Turan yazıtı da 'Üçin Külüg Tirig' adında birisinin mezar taşıdır. Taş, ölününü ağzından yazılmıştır ve hayata doymadığından bahsediyor:
Kuyda konçuyum, yazıda oğlım ayıta
Valide zevcem , yazı (ova) da oğlum söyleye
Sizime ayıta . Bükmedim
Sizlerime söyleye , Doymadım
Aldırıltım. Künim . Kadaşım
Ayrıldım (hayattan ayrıldım) Halkım . Arkadaşım
Ayıta adırıltım Altunluğ keşig
Söyleye ayrıldım . Altınlı okluğu
belimte bantım . Tengri elimke
belime bağladım . Tanrı , elime
bükmedim , Sizime ayıta . Üçin
doymadım Sizlere söyleye . Üçin
Külüg Tirig ben. Tengri,
Külüg Tirigğim Tanrı,
elimte yemlig ben. Üç yetmiş
elimde yemliyim Altmış üç
yaşımka adırıltım . Egük katun

yaşımda ayrıldım . Cariye kadın
yerimke adırıltım . Tengri ! Elimke
yerimden ayrıldım Tanrı ! elime
kızkagım, oğlım, öuz oğlım. altı
kızım. oğlum. üveği oğlum altı
bing yuntım. kanım Tülberi,
bin atım , hanım Türlberi,
kara budun külüg kadaşım , sizim,
halk , ünlü arkadaşım , sizlerim,
eşim er , ögüş, er
eşim erler, genç er
oğlan , er küdegülerim , kız
şehzadeler , er güvegilerim , kız
kelinlerim ! Bükmedim,
gelinlerim ! Doymadım.
Bu yazıtta bazı yerlerin tercümesi biraz zorakidir. Bundan başka gramer bakımından da yazıtın kusurlu olduğu meydandadır. Bu gibi kusurlar küçük yazıtların çoğunda göze çarpmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtı

Bilge Tonyukuk, Göktürk tarihinin en değerli şahsiyetlerinden biridir. İlteriş Kutluk Kağan 17 kişiyle Çin'e isyan ettiği zaman, yanındaki 17 kişi arasında Bilge Tonyukuk'ta bulunuyordu. Devlet kurulduktan sonra İlteriş ve Kapağan Kağanlar çağında ülkede baş vezirlik etmiş, bazı savaşlarda baş kumandan olarak bulunmuştur. Bilge Kağan'ın kaynatası idi. Onun zamanında da baş vezirlik etmiş , 720 - 725 yıllarında ölmüştür. Ölümünden biraz önce hatıralarını iki taş üzerine kazdırarak diktirmiştir. Bu bakımdan Bilge Tonyukuk ilk Türk müverrihidir. Kendisi Çin'de doğmuştur. Herhalde Çin'i iyi tanıdığı için olacak, Çin'e karşı nasıl iş görmek gerektiğini iyi bilmiştir. Bilge Tonyukuk uzağı görüyordu. Bilge Kağan, Türkler'i şehir hayatına alıştırmak ve Buda dinine sokmak istediği zaman buna engel olmuş, Çin'e göre sayısı pek az olan Türkler'in göçebelik sayesinde üstünlüklerini muhafaza ettiklerini, Buda dininin ise Türkler'deki askerlik kabiliyetini söndüreceğini anlatarak kağanı bu düşüncesinden caydırmıştır.

Bilge Tonyukuk yazıtında vukuat kısa olarak anlatılmış, Türklere bazı öğütler verilmiştir. Bu yazıtın dikildiği yer bugünkü Moğolistan'da Bayın Çoktu denilen yerdir ki Tuğla ırmağının yukarı taraflarındadır ve aşağı yukarı 48 arz ve 107 tûl dereceleri üzerindedir. Örnek olmak üzere Bilge Tonyukuk yazıtından bir kaç satır alıyoruz.

Alttaki satırlar bugünkü Türkçeye tercümesidir:

Bilge Tonyukuk ben. Özim Tabgaç
(Ben) Bilge Tonyukuk'um. Kendim Çin
elinge kılındım Türk budun
elinde doğdum . Tük milleti
Tabgaçka körür erti . Türk
Çin'e tâbi idi. Türk
budun kanın bolmayın Tabgaç'da
milleti hanı olmayınca Çin'den
adırıldı . Kanlandı kanın kodıp
ayrıldı . Hanlandı , Hanını koyup
Tabgaçka yana içikdi . Tengri

Çin'e yine teslim oldu . Tanrı
ança temiş erinç . Kan
şöyle demiş Han
bertim. Kanıngın kodip içikding
verdim . Hanını koyup teslim oldum,
İçikdük üçün Tengri ölitmiş
Teslim olduğu için Tanrı öldürmüş
erinç Türk budun ölti.
Türk milleti öldü.
Alkındı yok boltı . Türk
Mahvoldu Yok oldu Türk
sır budun yerinte bod
müstakil milleti yerinde boy
kalmadı . Ida taşda kalmışı
kalmadı . Ağaçta taşta kalmış olanları
kubranıp yeti yüz boldı
toplanıp yedi yüz oldu.
İki ülügi atlıg erti, bir
iki bölüğü altı idi , bir
ülügü yadağ erti. Yedi yüz
bölüğü yaya idi. Yedi yüz
kişiği udızığma uluğı şad erti
kişiyi sevkeden büyüğü şad idi.
Yığıl tidi . Yığmışı ben ertim,
Toplan dedi . Toplayan ben idim,
Bilge Tonyukuk
Bilge Tonyukuk

Yukarıya aldığımız parçalar Bilge Tonyukuk yazıtının mahiyeti hakkında oldukça sağlam bir fikir verebilir. Fakat edebiyat bakımından bu yazıtın hepsini birden mütalea etmek faydalı olduğundan bize de bütününün birden bugünkü Türkçeye tercümesini veriyoruz. Aşağıdaki tercümede parantez içinde gösterilen kelimeler ve ekler, aslında olmadığı halde, mânânın daha iyi anlaşılması için bizim tarafımızdan eklenmiştir.

Bilge Tonyukuk Yazıtının Bugünkü Türkçeye Çevrilmiş Şekli

(Ben) Bilge Tonyukukum. Kendim Çin Elinde doğdum. Türk milleti (o zaman) Çin' e tâbi idi. Türk milleti (nin) hanı olmayınca (Türkler) Çinden ayrıldı. Hanlandı. (Fakat sonra) hanını koyup (bırakıp) Çin'e yine teslim oldu. Tanrı şöyle demiş.(ti) : 'Han verdim. Hanını koyup teslim oldun ! ' Teslim olduğu için Tanrı öldürmüş(tü). Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Müstakil Türk milleti yedi yüz (kişi) oldu. İki bölüğü atlı idi. Bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi idare eden büyüğü şad idi. Toplan(ın) dedi. Toplayan bendim : Bilge Tonyukuk. (Onu) Kağan mı yapayım derim, düşündüm. (Kişi) arık buğayı, semiz buğayı ıraktan bilmek dilese semiz buğa, arık buğa diye bilmezmiş diye öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim (onu) kağan yaptım. Bilge Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan ile İlteriş Kağan olunca cenupta Çin'li(ler)i, doğuda Kıtay (lar) ı , şimalda Oğuz(lar)ı, (bir) çok öldürdü. Bildi (de) eşi , şeref (te) eşi bendim. Çugay Kuz (ve) Karakum'da oturuyorduk.

Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Millet(in) boğazı toktu. Düşman (lar)ımız etrafta kuş gibi idi. Biz tetikte idik. Öyle otururken oğuzdan haberci geldi. Haberci (nin) sözü şöyle :'Dokuz Oğuz milleti üzerine kağan oturdu.' der. Çin'e Kunı Sengün'ü göndermiş. Kıtaya Tungra Sem'i göndermiş. Haber(i) şöyle göndermiş. Azlık Türk milleti

harekete gelmiş. Kağanı kahramanmış. Veziri bilge imiş. O iki kişi var olursa, seni, Çinliyi öldürecek(tir) derim. Beni, Oğuzu da öldürecek(tir) derim. (Siz) Çinli(ler) cenuptan taaruz edin. (Siz) Kıtay(lar) doğudan taarruz edin. Ben şimalden taarruz edeyim. Türk müstakil milleti yerinde (hiçbir) sahip yürümesin. Mümkünse (sahibi) yok edelim derim. O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi. Gündüz oturasım gelmedi. Ondan ötürü kağanıma arzettim. Şöyle arzettim: Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü kavuşup gelecek (olurlarsa) tehlikede kalacağız. (Bir şey) yufka iken toplamak kolay imiş. İnce iken kırmak(da) kolay. Yufka kalın olursa toplamaklık güç imiş. İnce yoğun olursa kırmaklık güç imiş. Doğuda Kıtaya, cenupta Çin'e, batıda batılı(lar)a, şimalde Oğuza iki üç bin çerimizle geleceğiz. Olursa nasıl olur. Öylece arzettim. Kağanım ben Bilge Tonyukuk'un arzettiğim maruzatımı kabul buyurdu. Gönlünce idare te dedi. Kök Üng'ü bata çıka aşarak, Ötüken ormanına doğru sevkettim. İnek göle Tuğla (ırmağın) dan Oğuz(lar) geldi. Çerisi üç bin imiş. Biz iki bindik. Savaştık. Tanrı tarlıkadı. Dağıttık. Irmağa düştü(ler). Dağıldık(ları) yol(lar) da öldüler. Ondan ötürü Oğuz(lar) boyu ile geldi(ler). Türk milletini Ötüken yerine (getirmiş), ben kendim Bilge Tonyukuk, Ötüken yerine konmuş diye işitip cenuptaki halk. batıdaki , şimaldeki halk geldi.

İki bin idik.....(1)oldu. Türk milleti oturuken, türk kağanı oturuken Şandung şehir(ler) ine, deniz (kadar) taarruz ettiği yok imiş. Kağanıma arzedip çeri yürüttürdüm. Şandung şehir(ler) ine, denize (kadar) taaruz ettirdim. Yirmi üç şehir tahrip etti. Usın Bundat yurdunda kalıyordu. Çin kağanı düşmanımızdı. On ok kağanı düşmanımızdı. Fazla olarak güçlü Kırgız kağanı da düşmanımız oldu. Bu üç kağan danışıp Altın orman üzerinde kavuşalım demiş(ler). Şöyle danışmış(lar): Doğudaki Türk kağanına doğru çeri yürütelim demiş(ler).Ona karşı çeri yürütmezsek kaçınırsak o bizi, (çünkü) kağanı kahamanmış, veziri bilge imiş, kaçınırsak öldürecek(tir). Üçümüz kavuşup çeri yürütelim. Onu yok edelim demiş(ler). Türgiş kağanı şöyle demiş: Benim milletim(de) orada olacak(tır) demiş. Türk milleti dahi kargaşalıktadır demiş. (Onlara tâbi olan) Oğuz(lar) ı da isyandadır demiş. O sözü işitip gece dahi uyuyasım gelmez oldu. Oturasım gelmez oldu. Orada düşündüm, ilk önce Kırgızlara karşı çıkarız dedim. Kökmen yolu bir imiş. Kapanmış diye işitip bu yoldan yürürsek yaramacak dedim.....Kılavuz diledim. Uzaktaki Az (Elinden bir) er buldum. Kendim Az yeri .....imiş. Bir durak imiş. Anı ırmağı(na) gitmiş. Onlar yatıp bir atlı gitmiş diye o yolu yürürsek semin(dir) dedim. Düşündüm. Kağanına arzettim. Çeri yürüttüm. Atlandırdım. Ak Termeli geçerek Oğuz(ları) öne sevkettim. At üzerine bindirerek karı söktüm.ş Yukarı at yederek, yaya ağaç(lara) tutunarak çıkarttım. Öndeki er(ler) (karı) çiğnedikten sonra ilerletip ibarı aştık. Güçlük çekerek indik. On gece yandaki dağ sırtlarındaki engeller arasından gittik. Kılavuz yer yanılıp boğazlandı. Kağan:'Zahmet çekip çok hızlı gidin'demiş. 'Anı suyuna varalım'. O su kıyısına vardık. (Çeriyi) saymak için (atlardan) indirdik. At(lar) ı ağaca bağlıyorduk. Hem gündüz, hem gece hızla gittik. Kırgız(lar)ı ansızın bastık. Süngü(ler)le açtık. Hanı, ordusu derilmiş(ti). Savaştık. Kargıdan geçirdik. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız milleti teslim oldu. Baş eğdi. Döndük. Köğmen ormanından beri geldik Kırgız(lar) dan döndük. Türgiş kağanından haberci geldi. Sözü şöyle:Doğu Kağanına karşı çeri yürütelim demiş. Yürütmezsek bizi, 8çünkü) kağanı kahramanmış, veziri bilge imiş, kaçınırsak, bizi öldürecek(tir) demiş. Türgiş kağanı sefere çıkmış dedi. On Ok milleti gecikmeksizin sefere çıkmış der. Çin çerisi(de) var imiş. O sizi işitip kağanım:'Ben eve doğru ineyim'dedi. Katun yok olmuştu. 'Onu yuğlatayım'(1)dedi. 'Ordu (ile) varın' dedi. 'Altın ormanda oturun'dedi. 'Sübaşı (olarak) İnel Kağan (ile) Tarduş şadı varsın'dedi. Bilge Tomyukuka, bana dedi:'Bu orduyu ilet'dedi. 'Cezayı gönlünce söyle. Ben sana ne iyeyim'dedi. (Düşman) gelirse haberci gönder. Gelezse söz ve haber alarak otur'dedi. Altın ormanda oturduk. Üç haberci kişi geldi. Söz(ler)i bir: Kağan(lar)ı çeri çıkardı. On ok çerisi gecikmeksizin sefere çıktı der. Yarış ovasında derilelim demiş. O sözü işitip kağana doğru o haberi gönderdim. Handan geriye haber geldi. Oturun diye demiş ileri gitme(yin) demiş. Bögü Kağan bana böyle haber göndermiş:'Bilge Tonyukuk uyanıktır. Özlüdür. Anlar Çeri yürütelim diyecek. Kabul etmeyin'. Bu sözü işitip çeri(yi) yürüttüm. Altın ormanı yolsuzun aştım. İrtiş ırmağını geçitsizin geçtik. (Yürüyüşe) gece devam ettik. Bolçu'ya tan atarken eriştik.

(Bir) esir getirdi(ler). Sözü şöyle (idi): Yarış ovasında on tümen (1) çeri derildi der. O sözü işitip beğler hep: 'Dönelim.Güçsüzün kendili saklaması yek(tir)'dedi. Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: 'Altın ormanı aşarak geldik. İrtiş ırmağını geçerek geldik. Gelmiş (olan düşmanlar) kahraman dedi(ler). Fakat bizi duymadı(lar). Tanrı, Umay mukaddes Yerse(lar) (onlara) gaflet verdi. Neye kaçacağız? Çok(tular) diye nete korkacağız? Az(ız) diye ne(den) basılalım?. Taarruz edelim dedim. Taaruz ettik. Dağıttık. Ertesi gün çok geldi(ler). Ateş gibi kızıp geldi(ler). Savaştık. Bizimkilerden iki uç(lar9ı yarıdan artık idi. Tanrı yarlıkadığı şadı ara bağladı. Dağıttık. Kağanı tuttuk. Yabgusunu, şadını orada öldürdü(ler). Elli kadar er tuttuk. O gece halkının hepsine haber gönderdik. O haberi işitip On Ok beğleri, halkı hep geldi. Baş eğdi. Gelen beğleri halkı nizama koyup, toplayıp biraz halk kaçmıştı, On ok çerisini (arkalarından) yürüttüm. Biz de çeri sevkettik. Onları takip ettik. Yinçü ırmağını (1) geçerek Tinesi oğlu(nın) yattığı Bengiye değin, Demir kapıya değin takip ettik. Oradan geri döndürdük. İnel Kağana... Araplara yakın....orada Yerüki Suk kumandasında Suğdak halkı hep geldi. Baş eğdi. Türk milleti Demir kapıya, Tinesi oğlu(na), Tinesi oğlunun yattığı dağa taaruz etmiş. Sahipsiz imiş. O yere ben Bilge Tonyukuk taaruz ettiğim için sarı altın, ak gümüş, kız....hazine(leri) zahmetsiz(ce) getirdi(ler). İlteriş Kağan, bilgeliği ve kahramanlığı dolayısıyla Çinli(ler)le on yedi defa savaştı. Kıtay(lar) la yedi defa savaştı. Oğuz(lar)la beş defa savaştı. O zaman vezir de ben idim. Başkumandanı da ben idim. İlteriş Kağana....Türük Bögü Kağana, Türük Bilge Kağana...Kapağan gücü(mü) ona verdim. Ben kendim büyük atlı kol(ları) gönderdim. Gece uyumadı. Gündüz oturmadı. Kızıl hanım(ı) tüketerek kara terim(i) su gibi akıtarak işi(mi), gücü(mü) verdim. Ben kendim büyük atlı kol(ları) gönderdim. Arkuy ve ateş kulelerini(2) çoğalttım. Yenilen düşman(lar)ı getiriyordum. Kağanımı sefere çıkarttım. Tanrı yarlıkıyarak bu Türk milleti (içinde) silahlı düşmanı gezdirmedim. Damgalı atı koşturmadım. İlteriş Kağan çalışmasa (idi), (ona) uyarak ben kendim çalışmasa (idim) El de , millette yok olacaktı. Çalıştığı için, (ona) uyarak kendim çalıştığım için el de el oldu. Millette millet oldu. Kendim (artık) ihtiyarladım. kocadım. Herhangi yerdeki kağanlı millete (baş olarak) (bir) serseri var olsa ne felaket olacak imiş!

(Bunları) Türük Bilge Kağan(ın) Eline yazdırdım. Ben , Bilge Tonyukuk. İlteriş Kağan çalışmasa idi, yok olsaydı;ben kendim Bilge Tonyukuk çalışmasa idim, ben yok olsaydım Kapağan Kağan ve Türk müstakil milleti yerinde boy(lar)da, , millette , kişilerde sahipsiz olacaktı. İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk çalıştıkları için, Kapağan Kağan ve Türk müstakil milleti büyüdü. (Şimdi) Türük Bilge Kağan, Türk müstakil milletini, Oğuz milletini iyi idare ederek (tahtta) oturuyor.

Bu yazıt çok sade bir dille yazılmıştır. Edebi bir gaye güdülmemiştir. Bununla Kül Tigın ve Bilge Kağan yazıtları arasında pek küçük bir dil farkı da vardır. Bu sonunculara edebi bir gaye güdüldüğü de muhakkaktır. Bunlara bakarak, bazı bilginler, Bilge Tonyukuk yazıtının halk dili ile , ötekilerin ise edebi dille yazıldığını söylüyorlar. Bu fikir doğru olsa gerektir.
(1) Noktalı yerler, aslında bozulmuş olduğu için okunamayan yerlerdir.
(1) 'Yuğ' matem törenidir. Yuğlatmak bu töreni yaptırmaktır.
(1) 'Tümen' on bin demektir.
(1) 'Yinçü' eski Türkçede inci demektir. İnci ırmağı demekle 'Sırdeya'yı veya 'Zerefşan'ı kast ediyor.
(2) Savaşlarda uzaktan işaretle konuşmak için yapılan kuleler.

Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin 716 - 734 yılları arasında kağanlık eden Bilge Kağanın küçük kardeşi olup 47 yaşında olduğu halde 731 yılında Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşta ölmüş ve 21 Ağustos 732 tarihinde de adına bir yazıt dikilmiştir. Türk tarihinin eşsiz simalarından biri olan

kahraman Kül Tigin için dikilen bu yazıtı Yulığ Tigin yirmi üç günde yazmıştır. Yulığ Tigin kendisi için 'Kül Tigin atısı' diyor. 'Atı' kelimesinin ne demek olduğunu iyice bilemiyoruz. Bir ihtimale göre Kül Tiginin kız kardeşinin oğludur. Başka bir ihtimale göre de atası, yani mürebbise veya lalasıdır. Her ne olursa olsun 'Tigin' lakabından bunun da hükümdar olduğu anlaşılıyor. Kil Tigin yazıtının bulunduğu yer bugünkü Moğolistan'da Koşu Çaydam gölü yakınlarıdır ki aşağı yukarı 47.5 arz ve 102.5 tûl derecelerine uyar. Örnek olmak üzere bu yazıttan bir parça alıyoruz. Satırların altında bugünkü Türkçe ile tercümeleri gösterilmiştir:

Üze kök Tengri, asra
Üstte gök Tanrı aşağıda
yağız yer kılındukda ikin
yağız kişi yaratıldıkta ikisi
ara kişi oğlu kılınmış
arasında kişi oğulları yaratılmış
Kişi oğlında üze eçüm apam
kişi oğulları üzerinde ecdadım
Bumun Kağan . İstemi Kağan
Bumun Kağan İstemi Kağan
olurlarmış Olurıpan Türük budunıng
(tahta) oturmuş (tahta) oturup Türk milletinin
ilin. türüsin tuta birmiş
elini kanunlarını idare etmişler
iti birmiş Tört bulung kop
tanzim etmişler dört taraf hep
ban kılmış Başlığığ
mutî kılmışlar Başlıcaları
yükündürmis tizliğiğ sökürmiş. İlgerü
yükündürmüşler dizlileri çöktürmüşler ileri
Kadırkan Yışka tegi kirü
Kadrkan ormanına değin kondurmuşlar
Temir Kapığka tegi kondurmuş
Demir Kapıya değin kondurmuşlar
İkin ara idi - oksuz Kök
ikisi arasında sahipsiz (müstakil) Ggök
Türük ança olurur ermiş
Türkler öylece oturuyor imişler
Bilge kağan ermiş Alp
Bilge kağanlar imişler Alp
Kağan ermiş. Buyrukı yeme
Bilge ermiş erinç Alp
ermiş erinç Beğleri yeme
imiş Beğleri de
budunı yeme tüz ermiş
milleti de düz(doğru) imiş
Anı üçün ilig ança
Onun için eli idare edip
türüg itmiş Özi ança
kanunları (tanzim)etmişler Eli idare edip
Kergek bolmış.
mahrum olmuşlar

Kül Tigin yazıtının bugünlü Türkçeye çevrilmiş şekli

Bu yazıt yalnız tarih bakımından değil, uslubunun edebi olması bakımından da mühim

olduğu için bütününün bugünkü Türkçeye çevrilmiş şeklini veriyoruz. Yulıg Tigin bu yazıtı Kül Tigin adına yazmış olmakla beraber yazıttaki sözler Bilge Kağanın ağzındandır. Yazıtın silik olup okunamayan bölümlerini noktalarla geçeceğiz. Aslında olmadığı halde mânânın daha iyi anlaşılması için bizim tarafımızdan eklenen sözleri de parantez içinde göstereceğiz.

(Ben). Tanrı gibi, gökte olmuş Türk(lerin) Bilge Kağan(ı) bu zamanda (tahta) oturdum. Sözümü sonuna kadar işit(in) Bütün küçük kardeş(lerim), yiğen(ler)im, şehzade(ler)im. Bütün soyum, milletim ! Sağdaki şadapıt beğler.soldaki tarkanlar, buyruk beğleri ! Otuz Tatar.... Dokuz Oğuz beğleri, milleti ! Bu sözümü iyice işit(in), sağlamca dinle(yin)! İleri , gün doğusuna; cenupta gün ortasına doğru;garpta gün batısına ;şimalde gece ortasına doğru o (çevre) içindeki millet(ler) hep kağanı Ötüken ormanı(nda) otururşa elde sıkıntı yok(tur). İleri (1) Şandung ovasına değin sefer ettim. Denize küçük (bir mesafe ile) erişmedim. Cenupta Dokuz Ersine değin sefer ettim. Tibet'e küçük (bir mesafe ile) erişmedim. Cenupta İnci ırmağını (2) geçerek Demir Kapıya değin sefer ettim. şimalde Yer Bayırku(lar)ın (3) yerine değin sefer ettim. Bunca yer değin (Türkler'i) yürüttüm. Ötüken ormanında yabancı sahip(ler) yok imiş. Ülke idare edecek yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile düzeldim. Altın, gümüş, pirinç, ipek sayısızca kadar vermiş (olan) Çin milleri(nin) sözü tatlı, malı yumuşak imiş. Tatlı sözüyle, yumuşak malıyla kandırıp uzak millet(ler)i öylece yaklaştırıyor imiş. (Fakat) yakınlarına doğru konduktan sonra (onların) karıştırıcılık bilgisini orada anlıyor imiş(ler). Bir kişi yanılsa (bile) soyu (ve) milleti(ne) beşiğine dek kıymaz imiş(ler). Tatlı sözüne, yumuşak malına kanıp (bir) çok(larınız) beşiğine dek kıymaz imiş(ler) (ey) Türk milleti öldünüz. Türk milleti! Bazıların(ız) cenupta Çugay ormanı(na). Tügelin ovası(na) konayım derse (ey) Türk milleti orada bazı karıştırıcı kişi(ler) şöyle kışkırtıyor(lar) imiş: Irak ise(ler) kötü mal verir, yakın ise(ler) iyi mal verir diyip öylece kışkırtıyor(lar) imiş. Bilgi bilmez kişi(ler)! O sözü alıp yakına doğru varırsa(n), hiçbir sıkıntısı olmayan Ötüken ormanı(nda) otursa(n) ebedi (bir) eli tutarak oturacaksın. Ttürk milleti ! İtidalsizsin. Açsa(n) tokluğ(u) düşünmezsin. Bir doyarsa(n) açlığ(ı) düşünmezsin. Öyle olduğun(uz) için (sizi) yükseltmiş (olan) kağanın(ız)ın sözün(ü) almadan yer sayarak (1) vardınız. Hep ora(lar)da mahvoldunuz. Bittiniz. Orada kalmış 8olanlar(ı)nız) yer sayarak hep ayakta olarak, ölerek yürüyordunuz. Tanrı yarlıkadığı için, kendim(in) kutum var (olduğu) için kağan (olarak) (tahta) oturup yok (olan) yoksul nilleti hep toplattım. Yoksul milleti bay(2) kıldım. Az milleti çok kıldım. Acaba bu söz(ler)imde yalan var mı? Türk beğler(i), millet(i) işitin. Türk milleti(i)ni derleyip el tuttupunu buraya vurdum. ne söz(ler)im (var) ise ebedi taşa (2) vurdum. Onlar(ı) görerek bilin, şimdiki Türk millet(i), beğler(i) tahta tâbi olan (siz) beğler mi yanılacaksınız? Ben ebedi taşı.. Çin kağanından nakışçı(lar) getirdim. Nakışlattım. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanının içeri (3) nakışçı(sı)nı gönderdi. Onlar(a) güzel (bir) bark yaptırdım. İçin(e), dışın(a) güzel nakış vurdurdum. Taş yontturdum. Gönildeki söz(ler)imi..... On ok (4) oğul(lar)ına (ve) yabancı(lar)ına değin bunu görerek bilin, ebedi taş(ı) yontturdum. Bu çölde iseler, otlakta, çorak yerde ise(ler) otlakta, çorak yerde ise(ler), (onlar için) öylece çorak yerde ebedi taş yontturdum;yazdım. Onu görüp öylece bilin. O taş.....dim. Bu yazıyı yazan atısı Yulığ Tigin.

Üstte Gök Tanrı, aşağıda yağız yer yaratıldıkta ikisi ara(sında) kişi oğul(lar)ı yaratılmış. Kişi oğul(lar)ı üzerinde atalarım Bumun Kağan, İstemi Kağan (hükümdar olarak tahta) oturmuş. Oturarak Türk milletinin elini, türe(ler)ini idare etmiş(ler), tanzim etmiş(ler), dizili(ler)i çöktürmüş(ler). İleri, Kadrıkan ormanına değin;geri, Demir Kapıya değin kondurmuş(lar). Kahraman Kağan imiş(ler). Memur(lar)ı da bilge imiş. Kahraman imiş. Beğleri de, milleti de doğru imiş. Onun için ülkeyi öylece turmuş(lar), Yuğcu, sığıtçı (1) (olarak) öndeki gün doğusundan Bök-li(ler), Çöligil(ler), Çinli(ler), Tibetli(ler), Apar(lar), Apusın(lar), Kırgız(lar), Üç Kurıkan(lar), Otuz Tatar(lar), Kıtay(lar), Tatıbı(lar) bunca millet(ler) gelip feryat etmiş(ler), ağlamış(lar). O kadar ünlü kağan8lar)mış. Ondan sonra küçük kardeş(ler)i kağan olmuş. Oğulları kağan olmuş. Ondan sonra küçük kardeşi büyük

kardeşi gibi yaratılmadığı(ı), oğlu babası gibi yaratılmadığı(ndan) bilgisiz kağan(lar) tahta oturmuş. Kötü kağan(lar) (tahta) oturmuş. Memur(lar)ı da bilgisiz, kötü imiş. Beğleri, milleti doğru(luk) suz (oldukları) için, Çin millet(inin) hilekârlığı, açık gözlülüğ(ü) için, şirretliği için, küçüklü büyüklü münakaşa ettirdik(ler)i için beğli milletli kışkırttık(ları) için Türk millet(i)ne asil erkek çocuk(lar)ı kul oldu. Namuslu kız çocuklar(ı) halayık oldu. Türk beğler(i) Türk ad(lar)ın(ı) bırakarak, Çinli beğler(in) Çin(ce) ad(lar)ın(ı) takarak Çin kağan8ı)na tâbi olmuş(lardı). Elli yol (ona) iş(lerin)i güç(ler)in(i) vermiş(ler). İleri, gün doğusunda Bökli kağan(ı)na (onların) El(ler)in(i), türe(lerin(i) almış(lar). (Fakat) Türk avam halkı şöyle demiş:'Elli milletim.Elli şimdi hani? Kime Eli kazanacağım?'dermiş. 'Kağanlı milletim. Kağanım hani? Hangi kağana işi(mi) gücü(mü) vereceğim?'dermiş. Öyle diyip Çin kağan(ı)na düşman olmuş. Düşman olup (kendi aralarında) nizam (ve) düzen kuramadık(larından) yine teslim olmuş(lar). 'Çinliler Türkler'in) bunca iş(leri)ni güç(leri)ni (kendilerine) verdik(lerini) düşünmedi(ler). Türk millet(ini) öldürmeyin. Kökünü kurutayım diyor(lar)mış yok etmeye geliyor(lar)mış. Üstte Türk tanrısı, Türk mukaddes Yer-Su(lar)ı (1) şöyle demiş: Türk millet(i) yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağanı, anam İlbilge Katunu(2) Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş. Babam kağan on yedi erle çıkmış. Dışarı yürüyor diye haber işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Derlenip yetmiş er olmuş(lar). Tanrı güç verdi(ği) için babam kağan(ın) çerisi kurt gibi imiş. Düşman koyun gibi imiş. Doğuya, batıya sefer edip (adam) dermiş. 8Sayılarını) kabartmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup elsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti:halayıklaşmış, kullaşmış milleti, Türk türesin(i) elde çıkarmış milleti atalarım türesince yaratmış, heyecanlandırmış. Tölüs, Tarduş(3) millet(lerin)i orada yoluna koymuş. (Onlara) yabguyu, şadı(4) orada vermiş. Cenupta Çin millet(i) düşmanmış. Şimalde Baz Kağan, Dokuz Oğuz millet(i) düşmanmış. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı(lar) hep düşmanmış. Babam kağan bunca.....kırk yedi yol sefer etmiş. Yirmi savaş savaşmış. Tanrı yarlıkadığ(ı) için Elli(ler)i Elsiz etmiş. Kağanlı(lar)ı kağansız etmiş. Düşman(lar)ı muti kılmış. Dizli(ler)i çöktürmüş. Başlı(lar)ı yükündürmüş. Babam kağan.....türeyi kazanıp uçmağa varmış. Babam kağana ilk olarak Baz kağanı bal bal dikmiş(ler). O türe üzeribe amcam kağan oturdu. Amcam kağan (tahta) oturup Türk millet(i)ni yeniden tanzim etti, düzeltti. Yoksulu bay kıldı. Azı çok kıldı. Amcam kağan (tahta) oturdukta kendim Tarduş millet(i) üzerinde şad idim. Amcam kağan ile ileri 8doğuya) Yaşıl Ügüz(e) 81) Şantung ova(sı)na değin sefer ettik. Köğmen(i) aşarak Kırgız yerine değin sefer ettik. Topu yirmi beş sefer ettik. On üç (defa) savaştık. Elli(ler)i Elsizlettik. Kağanlı(lar)ı kağansızlaştık. Dizli(ler)i çöktürdük. Başlı(lar)ı yükündürdük. Türgiş kağanı Türk(ler)imiz(den), milletimiz(den)di. Bilmediği için, bize isyan ettiği için kağanı öldü. Memur(lar)ı, beğleri de öldü. On ok milleti(i) zahmet gördü. Atalarımız(ın) tutmuş (olduğu) yer(ler), su(lar) sahipsiz olmasın diye Az (2) millet(i)ni tanzim edip, düzene koyup.....Bars beğ idi. kağan ad(ını) burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi (zevce olarak) verdik. Kendisi yanıldı. Kağanu öldü. Milleti kul, köle oldu. Kögmen yer(leri), su(ları) sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız miilet(lerin)i yoluna koyup geldik. Savaştık. (Elini) yine verdik. İleri (doğuda) Kadırkan orman(ı)nı aşarak milleti öylece kondurduk. Öylece tanzim ettik. Batıda Kengü Tarmana değin Türk millet(i)ni öylece kondurduk. Öylece tanzim ettik. O zamanda kul kullu olmuştu. Halayık halayıklı olmuştu. Küçük kardeşi büyük kardeş(i) bilmezdi. Oğlu babasın(ı) bilmezdi. Öylece kazan(ıl)mış, tanzim ed(il)miş Elimiz, türemiz (var)dı. Türk, Oğuz beğleri (ve) millet ! işitin. Üstte gök basma(dıy)sa, aşagıda yer delinme(diy)se, Türk millet(i) elini, türeni kim harap etti?..... Türk millet(i)!.....pişman ol. İtaat ettiğin için (seni) yüksektmiş bilge kağanına, müstakil, iyi eline kendi(n) isyan ettin, kötü iş yaptın. Silahlı(lar) nerden gelip (seni) sürerek iletti? Mukaddes Ötüken orman(ının) millet(i) ! Gittiniz! ileri (doğuya) varan(larınız) vardınız! Batıya varan(larınız) vardınız! (Vardığ)ın yerde iyi(liğ)i(n) o (ki) kanın suca aktı. Kemiğin dağca yattı. Asil erkek çocuk(lar)ın kul oldu. Namuslu kız çocuk(lar)ın halayık oldu. Bilmediğ(in) için, kötü(lüğ)ün için amcam kağan uçmağa vardı. İlk önce Kırgız kağan(ı)nı balbal diktim. Türk millet(inin) adı sanı yok olmasın diye babam kağanı, anam katunu yükseltmiş (olan) Tanrı, Eel veren Tanrı, Türk millet(inin) adı sanı yok olmasın diye özümü ve Tanrı kağan oturttu. Hiç(de) hali yerinde (bir) millete (kağan olarak tahta) oturmadım. İçerden aşsız, dışardan giyimsiz zavallı, kötü (bir) millet üzerine (kağan olarak tahta oturdum). Küçük kardeşim Kül Tigin ile sözleştik. Babamız(ın)

amcamız(ın) çalşımış (olduğu) millet(in) adı sanı yok olmasın diye, Türk millet(i) için gece uyumadım;gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile ölesiye, bitesiye çalıştım. Öylece çalışıp cenuptaki milleti ateş, su (gibi tehlikeli) kılmadım. Ben kendim kağan (olarak tahta) oturduğumda yer sayarak varmış (olan) millet ölerek, biterek yayan, çıplak yine geldi. Milleti yükselteyim de şimale Oğuz millet(i)ne karşı, ileri (doğuda) Kıtay, Tatabı millet(leri)ne karşı, cenupta Çin'e karşı büyük ordu8ları) on iki (defa yürüttüm.....savaştım. Ondan sonra Tanrı yarlıkıyarak kutum var(olduğu) için, talihim var(olduğu) için ölecek milleti dirilterek yoluna koydum. Çıplak milleti giyimli, yoksul milleti bay kıldım. Az milleti çok kıldım. Başka Elli(ler)den, başka kağanlı(lar)dan yek kıldım. Dört yandaki millet(ler)i hep muti kıldım. Düşman8lık)sız kıldım. Hep bana tâbi oldu(lar)ç İş(leri) güç(lerini vermektedir(ler). Bunca türeyi kazanıp küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaş(ın)da kaldı.....Umay gibi anam katun talihine küçük kardeşim Kül Tigin er ad(lı) oldu. On altı yaşında amcam kağan(ın) Elin(e), türesin(e) öylece çalıştı. Atı Çub (ve) Suğdak(lar)a karşı (1) sefer ettik. Bozuk. Çinli Ong Tutuk beş tümen (2) çeri (ile) geldi. Savaştık. Kül Tigin yaya(lar)la fırlayarak hücum etti. Ong Tutuk yurıçın (3) silahlı (olarak) eliyle tuttu. Silahlı (olarak) gönderdi. Kağana öylece ulaştı. O orduyu orada yok ettik. Yirmi bir yaşında Çaça Sengünle (4) savaştık. En ilkin Tadıkın Çurun boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci (olarak) İşbara Yamtar(ın) boz atına binip hücum etti. O at oarad öldü. Üçüncü (olarak) Yegin Siliğ Beğin giyimli doru at(ın)a binip hücum etti. O at orada öldü. (Düşman) , silah(lar)ına, kaftanına yüz(den) çok okla vurdu. (Fakat) yüz(ü)ne , başına bir(i) değmedi...(nasıl) hücum ettiği(i) (ey) Türk beğler(i) hep bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra Yer Bayırkı(la) Uluğ İrkin(i) 81) düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun göl(ün) de bozduk. Uluğ İrkin, azıcık erle kaçıp gitti. Kül Tigin yirmi altı yaşında (iken) Kıgız(lar)a karşı sefer ettik. Süngü batımı karı söküp Köğmen orman(ın)ı, tırmanarak (2) yürüyüp Kırgız millet(i)ni ansızın bastık. Kağanı ile Sunga orman(ın)da savaştık. Kül Tigin, Bayırkunun ak aygırına binip fırlayarak hücum etti. Bir eri okla vurdu. İki eri birbiri ardına sançtı. (3) Orak (yere) vurdu. Kıgız kağanın(ı) öldürdük. Elin(i) aldık. O yılda Türgiş(ler)e karşı Altın ormanı tırmanarak, İrtiş ırmağ(ı)nı geçerek yürüdük. Türgiş millet(i)ni ansızın bastık. Türgiş kağan(ının) ordusu Bolçuda ateşte, borada geldi. Savaştık. Kül Tigin, Başgu (adlı) boz at(a) binip hücum etti. Başgu boz.....otuz.....ikisin(i) kendi.....orada yine (savaşa) girip Türgiş kağan(ının) buyruğ(u)nu, Az tutuğu)nu (4) eliyle tuttu. Kağanın(ı) orada öldürdük. Elin(i) aldık. Kara Türgiş (hakl)ı hep teslim oldu. O halkı Tabarda.....Suğdak millet(ini) tanzim edeyim diye Yinçü ırmağ(ın)ı geçerek demir kapıya değin sefer ettik. Ondan sonra Kara Türgiş Halk(ı) düşman olmuş(tu), Kengeresler(ler)e doğru gitti. Bizim ordu(nun) at(lar)ı zayıf , azığı yok idi. Kötü kişi(ler)di....alp er(ler) bize hücum etmişti. Öyle (bir) zamanda meyus olup Kül Tigini az erle ayırarak gönderdik. Büyük savaş savaşmış. Alp Salçı (adlı) ak atın(a) binip hücum etmiş. Kara Türgiş millet(i)ni ırada öldürmüş. (İtaate) almış. Geri dönerek yürüyüp.....ie , kuşu Tutuk ile savaşmış. Er(ler)in(i) hep öldürmüş. Evin(i), varın(ı).....hep getirdi. Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk millet(i) müstakil, güçlü düşman oldu. Mukaddes Tamağ baş(ın)da savaştık. Kül Tigin o savaşta otuz (yaşını) yaşıyordu. Alp Şalçı (adlı) ak atın(a) binip fırlayarak hücum etti. İki eri birbiri ardınca sançtı. Karluk(lar)ı öldürdük. (İtaate) aldık. Az millet(i) düşman kaldı. Kara gölde savaştık. Kül Tigin kırk bir (yaşını) yalıyordu. Alp Sancı (adlı) atın(a) binip(1) fırlayarak hücum etti. Az Elteber(in)i (2) tuttu. Az millet(i) kendi milletimdi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş yol savaştık. En ilk Doğu Balıkta savaştık. Kül Tigin, Azman (adlı) ak(ına) binip fırlayarak hücum etti. Altı eri sançtı. Ordu(ların) göğüs göğüse gelmesinde yedinci eri kılıçladı. İkinci (olarak) Kuşlıgakta Ediz(ler)le (3) savaştık. Kül Tigin, Az (adlı) yağızın(a) binip fırlayarak hücum edip millet(i) orada öldü. Üçüncü (olarak) Bu.....da Oğuz(lar) savaştık. Kül Tigin Azman (adlı) ak(ı)na binip hücum etti;sançtı. Ordusun(u) sançtık. Elin(i) aldık. Dördüncü (olarak) Cuş başında savaştık. Türk millet(i)(nin) ayağ(ı) yoruldu. Kötülüyecek idi(ler). Hızla geçerek gelmiş (olan) ordusun8u) Kül Tigin yukarı yürütüp Tungra(lardan) bir bir boy, Alpagu(lardan) on eri Tunga Tigin yuğunda çevirip öldürdük. Beşinci (olarak) Ezgenti Kadazda Oğuz(lar)la savaştık. Kül Tigin, Az (adlı) yağızın(a) binip hücum etti. Bir eri sançtı.....O ordu orada öldü. Mağa Kurgan(da) kışlayıp yazın Oğuz(lar)a karşı ordu çıkarttık. Kül Tigin Beğ(i) baş (adlı) akın(a) binip dokuz eri sançtı. Karagâhı bastı(lar). Kül Tigin , Öğsüz

analarım(1), ablalarım, gelinim, zevcelerim ! Bunca (nızın)da diri(ler)i halayık olacaktı. Ölü(ler)i (niz) yurtta, yolda yatarak kalacaktınız. Kül Tigin yok olsa (idi) hep ölecektiniz. Küçük kardeşim Kül Tigin merhum oldu. Kendim sıkıldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilmez gibi oldu. Kendim düşündüm: Zaman(ı) Tanrı yapar. Kişi oğul(lar)ı hep ölümlü (olarak) yaşamış(tır). Öylece düşündüm. Gözden yaş gele gele, ruhtan , gönülden feryat gele gele tekrar tekrar sıkıldım. Pek katı sıkıldım. İki şad, bütün küçük yiğen(ler)im, şehzade(ler)im, beğlerim, milletim(in) gözü, kaşı (ağlamaktan) kötü olacak diyip sıkıldım. Yuğcu, sığıtçı (olarak) Kıtay, Tatabı millet(leri) baş(ında) olarak Udar Sengün geldi. Çin kağanından İsiyi Likeng geldi. Bir tümen (değerinde) mal, altın, gümüş, gereksiz (olduğu halde) getirdi. Tibet kağan(ın)dan Bülen geldi. Garpta, gün batısındaki Suğd, Acem, Buhara ulus(u) millet(lerin)den Nneng Sengün, Oğul Tarkan(ın)dan Makaraç Tamgacı, Oğuz(ların) bilge damgacı(sı) geldi. Kırgız Kağan(ın)dan Tarduş İnançu Çur geldi. Bark yapıcı, nakış işleyen, yazıt yapıcı (olarak) Çin kağan8ının) çıkanı (1) Çang Sengün geldi.

Kül Tigin koyun yılında (2) on yedide (3) öldü. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yuğ yaptırdık. Barkın(ı) , nakış(lar)ın(ı), yazıtın(ı) maymun yıl(ın) de yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de (4) hep takdis ettik. Kül Tigin kırk yedi yaşında öldü. Taş.....bunca nakışçı(lar)ı tuygun (ve) elteber(ler) getirdi.

Bunca yazı(yı) yazan, Kül Tigin(in) atısı (ben) Yulug Tigin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep (ben) Yuluğ Tigin yazdım. başka şehzade(ler)inizden, taygun(lar)ınızdan (5) daha iyi yapardınız. Uçarak gittiniz. Tanrı.....diri edici.
Kül Tiginin altının(ı), gümüşün(ü), malın(ı), arın(ı), dört bin atını.....Tigin yukarı gök .....(taş)ı yazdım. (Ben) Yullığ Tigin.(6)
.....Küçük kardeşim Kül Tigin.....iş(in)i güc(ün)ü verdiğ(i) için Türük Bilge Kağan.....Küçük kardeşim Kül Tigini gözeterek oturdum. İnançu Apa Yargan Tarkanadı(nı).....

Görülüyor ki Kül Tigin yazıtı edebi bir eserdir. Cümlelerin bazan kısa, bazan uzun oluşu;mânâya kuvvet vermek için bazan aynı kelimenin birbirine yakın yerlerde tekrarlanması, yani bir nevi 'tekrir' san'atı yapılaması;bazan ise aksine olarak mânâsı birbirne yakın kelimelerin aynı cümlelerde kullanılması bu yazıta oldukça yüksek bir edebi değer verdirmektedir. Yuluğ Tigin bu yazıtta Bilge Kağan ağzından Türk milletine hitap ederken ne kadar lirik ve romantik ise tarihi vak'aları anlatmakta da o kadar realisttir. Bu yazılarda yalan, mübalega, boşuna övünme yoktur. Türk milletinin bütün âhlaki safiyeti, bütün değerleri ve kusurları apaçık göze bırakmışlardır. Fakat onlarınki mütemadî bir zafer teranesinden ibarettir. Onlarda yenilmeler bile yeniş gösterilmiştir. Türk yazıtında ise her şey eşsiz bir samimiyetle, olduğu gibi anlatılmaktadır. Kara günlerde, bozgunluk çağlarında Türk kan'ının su gibi aktığından , Türkler'in ölerek kemiklerinin dağ gibi yattığından bahsolunuyor. Fakat zafer günlerinde düşman kanının su gibi akıtıldığından bahis yoktur. Akıtılmış olsa bile bu anlatılmaya ve öğünülmeye lâyık sayılmıyor. Cihan tarihinde her milletten birçok hanedanın hiçbir hükümdarı kendi atalarının kusurundan bahsetmemiş ve ettirmemiştir. Bu yazıtta ise Türk devletinin alçalmasına sebep olarak bilgisiz, fena kağanların iş başına gelmiş olması gösteriliyor. Türk beğlerinin suçları hatırlatılıyor. Milletin itidalsizliği, açken tokluğu ve tokken açlığı düşünmediği , yani yarını hiç düşünmeyişi tenkit olunuyor. Fakat yine aynı milletin kağanlanıp devlet kurmak için ayaklanışı pek övmeye değer bir hâdise olduğu halde gayet tâbiî olarak anlatılıyor. Türk ruhunun 'ferdiyetçi' olmayıp 'cemiyetçi' olduğu bu yazıttan da anlaşılıyor:Birçok savaşlar yapıldığı ve bu savaşlarda hiç şüphesiz üstünlük gösteren birçok kahramanlar çıktığı halde bunların adları anılmıyor. Kül Tigin kahramanlıkları bile az anlatılıyor. Onun savaşlarda kaç kişiyi yere serdiği söylenmekle iktifa olunuyor. Yalnız bir yerde Türk beğlerini hitap olunarak'onun nasıl hücum ettiğini hep bilirsiniz' deniliyor. Ömrünü Türk birliği uğrunda harcayan kahraman Kül Tigin için bütün methiye aşağı yukarı bu cümleden ibarettir. Karargâhı Oğuzlara vermemek için öldüğü zaman ise bunun

ehemmiyeti bir kaç veciz ve samimi sözle söyleniyor. Fakat insanların kahramanlığından bu kadar az bahsolunmasına karşılık , yazıtta Türkler'in sevgili ve vefalı yardımcıları olan ehemmiyet verildiği görülmektedir. Savaşların çoğunda Kül Tiginin bindiği atlar, adı sayılmak üzere zikrolunmaktadir.

Büyük savaşlar ve en parlak zaferler ise kısa bir iki cümle ile ifade olunuyor. Bazan düşman askerlerinin alplığı tasdik olunuyor Fakat devlete isyan edip yenilen Oğuzlara, Türgişlere, Karluklara, Kırgızlara ve başka boylara karşı asla düşmanca duygular beslenmiyor. 'Gökte ve yerde kargaşalık olduğu için' yahut 'kağanları yanıldığı için' onların sıkıntı çektiklerinden bahsolunuyor.Hâttâ bu seferlerin öç almak için değil, ya onların taaruzunu önlemek, yahut o halkların tanzim edip yoluna koymak için yapıldığı söyleniyor ki bu sözler tarihi vukuata tamamıyla uygundur.

Son söz olarak şunu söylemek doğru olur ki, eğer Türk dili Müslümanlıktan sonra Arapça'nın ve Acemce'nin büyük ve zararlı tesirinde kalarak aslından sapmasaydı biz bugün Göktürk yazıtlarındaki dili daha kolay anlayacak ve onu şimdi bulduğumuzdan daha çok güzel bularak bu yazılara, Arapların cahiliye şiirlerine verdiği değeri verecektir. Çünkü, hangi dilden olursa olsun, dünyada en büyük eser diye tanınan ne kadar yaı varsa, bu yazılar şaheser olmak mazhariyetini, her şeyden önce, yazıldıkları dili konuşan milletin kendilerini anlayarak sevmesine ve sevdikleri için propaganda yapmasına borçludurlar.

(1) İleri 'Doğu' demektir.
(2) Sırderya yahut Zerefşan.
(3) 'Yer Bakırku'lar Baykal gölü yakınında yaşayan bir Türk boy'udur.
(1) Yerden yere demektir.
(2) Bay 'Zengin' demektir.
(1) Hâkkettim mânâsında kullaılıyor.
(2) 'Bengü taş' yanş 'ebedi taş' diye âbide kasdoluyor.
(3)Saray demek istiyor
(4) 'On Ok' on kabile olan Batı Türkler'idir.
(1) 'Yuğçu'yani bugünkü Türkçeye göre 'Yuğcu', 'ağlayırı' demektir. 'Yuğ' matem törenidir. Çağataycadaki 'Yığlamak' ve Türkiye Türkçesindeli 'Ağlamak' aynı kökten gelmektedir. 'Sığıt' ise matem demektir.
(1) 'Yer' ve 'Su' dahi ikinci derecede iki Allah'tır.
(2) 'Katun', Kağan karısı, yani imparatoriçe demektir .Bugün kullanılan 'Hatun' ve 'Kadın' kelimeleri bundan çıkmış fakat sonra mânâca bozularak umumîleşmiştir.
(3) 'Tölüs' ve 'tarduş'lar Göktürkler'e çok yakın ve onlara tâbi olan iki ayrı boy birliğidir.
(4) 'Yabgu' ve 'Şad' Kağandan sonra gelen en büyük iki rütbe ve ünvandır.
(1) 'Yaşıl Ügüz' Yeşil Irmak demektir. Çin'in şimalindeki büyük 'Huang-hu' ırmağının Türkçe adıdır.
(2) 'Az'lar o zamanki Kırgızlarla komşu yaşayan küçük bir Türk boy'udur.
(1) 'Altı Çub'lar galiba, Maveraünnehirde Batı Türkler'ine tâbi olarak yaşayan altı beğlik olacak. 'Suğdak'lar ise 'Suğd'da yani Buhara ile Semerkand arasındaki ülkede yaşayan, sonra Doğu Türkistan'a kadar olan şehirlere dağılan bir halktır. Acemlerle akraba idiler.
(2) 'Tümen' on bin demektir.
(3) Bu sözün ne demek olduğu anlaşılmıyor.
(4) 'Sengün' Çin'cede bir nevî kumandanlık rütbesi olan 'Tayang-kiün' sözünün Türkçeleşmiş şeklidir.
(1) 'Uluğ Irkin' Bayırkuların reislerine verilen unvandır. Türkiye Türkler'inin ataları olan Oğuzların ikinci reislerine de 'Kül Erkin' deniliyordu.
(2) 'Yış' kelimesi dağ üzerindeki orman demek olsa gerektir. Çünkü aleâde olsaydı tırmanmaya lüzum olmazdı.
(3) 'Sançmak' süngü veya kargı ile delmek, süngü veya kargı saplamak demektir.

(4) 'Tutuk' bir rütbedir. Aşağı yukarı general demektir.
(1) 'Akına binip' demek 'ak atına binip' demektir.
(2) 'Elteber' Azların reislerine verilen ünvandır.
(3) 'Ediz'ler Dokuz Oğuzların büyük boylarından biridir.
(1) Burada 'analarım' diyerek ya üvey analarını yahut kaynanalarını kasdediyor.
(1) 'Çıkan' sözünün ne demek olduğu anlaşılmıyor.
(2) Göktürkler 12 yılı bir devre sayan hususi bir takvim kullanıyorlar ve bu on iki yılın her birine bir hayvanın adını veriyorlardı. Bu hayvanlar sırasıyla şunlardır: Sıçan, Öküz, Kaplan, Tavşan, Ejder, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz. Ayların adları olmayıp birinci ay, ikinci ay diye adlandırılırdı.
(3) Hangi ay'ın on yedisi olduğu söylenmiyor.
(4) 21 Ağustos 732 tarihine raslıyor.
(5) Bu söz biraz yukarda 'Tuygun' diye geçtiği halde burada 'Taygun' diye yazılıyor. Bir rütbe veya ünvan olduğu anlaşılıyor.
(6) Bu yazıtı yazan, adını daha yukarda 'Yulug' veya 'Yulıg' şeklinde yazdığı halde 'Yulluğ' diye kaydetmiştir.

Uygurlar Çağında Türk Edebiyatı

Uygurlar çağının edebiyatını ikiye ayırarak gözden geçirmek gerektir. Birinci devre Dokuz Oğuz devresidir. Yani Dokuz Oğuz -Uygurların bugünkü devresidir. Moğolistan'ı merkez edinerek, yaşadıkları 745-840 yılları arasındaki çağdır. Bu devredeki Dokuz Oğuz - Ugur edebiyatı aynen Göktürk edebiyatına benzer ve onun devamıdır. İkinci devre ise, Kırgızların ihtilâli üzerine Moğolistan'ı bırakarak sonraki devreye ait olan edebiyattır. Bu devrede edebiyatın umumi vasıfları değişmiştir.

745 - 840 arasındaki dil ve edebiyat

Bu devrede Dokuz Oğuz - Uygurlar, kendilerinden önce kullanılan Göktürk elifbesini kullanıyorlardı. Yalnız bazı harflerin şekilleri arasında küçük ehemmiyetsiz farklar vardı. Dil de aynı idi. Esasen Bilge Kağan, Dokuz Oğuzların kendi milleti olduğunu yazıtta söylemişti. Uzun zamanlar aynı idare altında, birbirne yakın yerlerde yaşayan ve aynı ırktan gelen Göktürklerle Dokuz Oğuzların aynı dili ve lehçeyi konuşmaları gayet tabiîdir. Bu devirde bize kalan eserler, Göktürkler devrinde olduğu gibi , taş üzerine yazılmış olan yazıtlardır.

Moyunçur Kağan Yazıtı

Bunların arasında en mühimi Dokuz Oğuzların ikinci kağanı olan Moyunçur Kağanın veya resmi adı ile 'Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan' adı ile (745-759)ın adına dikilmiş olan yazıttır. Bu yazıt bugünkü Moğolistan'ın şimalinde Şine Usu gölü civarında bulunmuştur. Üslûp ve tahkiye bakımından Göktürk yazıtlarının eşidir. Moyunçur Kağanın babası olan Kutluğ Bilge Kağan ile Moyunçur Kağan zamanlarındaki siyasi ve askeri vak'alardan bahsetmektedir. Fakat ne yazık ki bu yazıtın birçok yerleri bozulmuştur. Hemen hemen her satırında bozuk yerler vardır. Tamamıyla okunabilme satırlar bozuk yerler vardır. Tamamıyla okunabilen satırlar pek azdır. Ruh bakımından da Göktürk yazıtlarına benzemektedir. Bunda da zaferler kısaca anlatılmakta, kötüler ve kötülükler yüzünden milletin sıkıntı çektiği samimi olarak söylenmektedir. Fakat Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bazı yerlerindeki yüksek lirizm bunda yoktur.

840'tan sonraki edebiyat ve dil

Dokuz Oğuz - Uygurlar Doğu Türkistan'a çekilip yalnız Uygur adı ile anılmaya başladıktan sonra Türk edebiyatı yavaş yavaş eski vasıflarını kaybetmeye başladı. Zaten Dokuz Oğuz devrinde iken Manihaizm'i kabul etmişlerdi. Doğu Türkistan'a çekildikten sonra yavaş yavaş aralarına Budizm ve Nasturî Hıristiyanlığı da girmeye başladı. Bu dinlerin kendilerine mahsus ıstılahları, tabirleri Türkçeye girerek onun saflığını biraz bozdu. Sonra Çince'den, Tibetçe'den, Suğdakça'dan ve başka dillerden Türkçe'ye tercümeler gramer kaideleri ihlâl olundu. Mesela Türkçede fillerin cümle sonuna gelmesi umumi bir kaide iken ve pek nadir istisnalar mânâya kuvvet vermek için ortaya veya başa gelirken fillerin ortaya getirilmesi iptizale uğratıldı. İhtimal ki mütercim bazıları Türk olmadıkları için Türkçe'ye eser çevirirken kendi ana dillerinin tesirinde kaldılar. Bu devirde yazılan eserlerin bir takımı Göktürk elifbesiyle yazılmıştır. Fakat büyük kısmı Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır.

Uygur Yazısı

Uygur yazısı denilen elifbe Suğdaklar'dan alınmıştır. Suğdaklar Manihaist oldukları için Manihaizm'in Türklerce kabulünden sonra Suğdak elifbesi dini elifbe olarak Türklere geçmiştir. Fakat bu harfler Türkçeyi yazmak için çok eksiktir. Çünkü ancak 18 harften ibarettir. Birbirine yakın olan harfler tek bir işaretle gösteriliyordu. Mesela b, p, f harfleri için bir tek işaret vardı. Z, s veya t, d yahut c, ç, j harfleri de aynı işaretle gösteriliyordu Bu yüzden Uygur yazısı ile yazılmış eski yazıları bugün tam olarak doğru okuma âdeta imkansızdır. Uygur yazısının ikinci bir güçlüğü de her harfin üç şekli olmasıdır. Bir harf, kelimenin başında ortasında veya sonunda olduğuna göre ayrı ayrı şekillerde yazılıyordu. Yani bundan önce kullandığımız Arap harflerine benziyor ve onun gibi sağdan soldan yazılıyordu.

Uygur edebiyatı mahsulleri

Türk edebiyatının Uygur yazısı ile meydana getirilmiş olan mahsulleri pek çoktur. Bunların en büyük kısmı dini edebiyata ait eserlerdir. Dini eserlerin çoğu Budizm ve Manihaizm'e, küçük bir kısmı da Nesturiliğe aittir. Bunlardan Manihaizm'e ait olanlar bu dinin esaslarına, talimatlarına ait olduğu için çok mühimdir. Bu üç din mensupları, kendi dinlerini propaganda etmek için birçok eserler yazmışlar, böylelikler Uygur Elinde yüksek bir dini edebiyatın vücuda gelmesine sebep olmuştur. Fakat Uygurların edebiyatı yalnız dini eserlerden mürekkep değildir. Tarih ve coğrafya ya ait ederlerden de yazılmıştır. Avrupa bilginlerinin Doğu Türkistan'a yaptıkları ilmi seferler neticesinde, asırlardan beri toprak altında kalmış olan birçok kitaplar bulunmuş ve bunlar Avrupa'ya, bilhassa Berlin'e getirilmiştir. Doğu Türkistan'ın iklimi kurak olduğu için kitaplar toprak altında uzun zaman kalabilmiştir. Yalnız bazı yerleri aşınmış veya silinmiştir. Bu eserlerden mühim bir kısmı henüz okunmamıştır. Okundukça Uygurlar çağındaki Türk edebiyatına daha parlak olduğu anlaşılacak, ihtimal Göktürk yazıtlarının okunamayan bazı kısımları da bunların yardımı ile halledilecektir.

Uygur edebiyatından bir örnek

Uygur dili ve edebiyatı hakkında bir fikir vermek için aşağıya aldığımız parça Turfan

şehrinde bulunmuş bir metindir. Dokuz Oğuz kağanlarından Börü Kağanın Manihaizm'i milletine nasıl kabul ettirdiğini anlatmaktadır. Kelimelerin altına bugünkü Türkçe ile tercümeleri yazılmıştır:
Men Tengrimen. Sizin birle Ben Tanrıyım. Sizin ile Tengri yiringerü bargaymen Tanrı yerine doğru varacağım.
Dındarlar ince kiginç Dindarlar (Manihaist rahipleri) şöyle cevap birdiler. Biz arıgbiz. Biz verdiler. Biz temiziz. Bizdındarbiz . Tengri aygın tüketidindarız. Tanrı sözünü tamamıyla işleyürbiz. Kaltı etüz işliyoruz Eğer vücut kodsar biz Tengri koyarsa (müsaade ederse) biz Tanrı yirinberü bargaybiz. Ne üçün yerine vararak gideceğiz. Ne için tiser biz Tengri Yarlığınder(ler)se biz Tanrı emrini adruk kılmazbiz. A.. yüzümüz ayrı kılmayız. A. yüzümüze utru ulug ıyınç basınç doğru ulu tazyik basınç alp emgekler erür Anı güç zahmetler dir. Onun üçün Tengri yürün bulgaybiz için Tanrı yerini bulacağız .....
Tengrim! Siz türüsüzün
..... Tanrım! Siz kanunsuzca ödsüzke kentü özüngüz zamansız olarak (daimi) kendi özünüzü yazınsarsiz. Ötür kanıg günaha sokuyorsunuz. Bundan ötürü bütün ilingiz bulangay eliniz bulunacak(karışacak) Bu kamıg Türk budun Bu bütün Türk milleti Tengirike y..... yazuk kıltaçı Tanrıya y..... günah kılıcı bolgaylar. Kanyuda dındarlıg..... olacaklar. Her yerde dindarları (Manihaist rahiplerini) basıngay, ölürgeyler tazyik edecek, öldürecekler.

ATSIZCILAR

6. Bölüm

KARAHANLILAR ÇAĞINDA TÜRK EDEBİYATI

Onuncu Asırda Türkler

Türkler'in ana yurdu olan Orta Asya'da, onuncu asrın ortalarına doğru 'Türk devlet' olarak yukarıda anlattığımız Uygurlar bulunuyordu. Bunların hüküm sürdükleri yer, bugün Doğu Türkistan dediğimiz yerlerin büyük bir bölümünü dolduruyordu. Fakat daha önceki asırlarda olduğu gibi Uygurlar, öteki bütün Türklere, hiç olmazsa Türkler'in bir kısmına hâkim değillerdi. Yani bu asırda büyük bir Türk birliği yoktu. Uygur devletinin şimalinde, 840'taki büyük isyanları ile Dokuz Oğuz - Uygur devletini sarsıp küçülten Kırgız Türkler'i vardı. Kırgızlar, aşağı yukarı bugünkü Moğolistan'la daha şimalini işgal eden bir yerde oturuyorlardı. Kırgızların batısında, yani bugünkü Cenûbi Sibirya'nın büyük bir bölümünde Kimek Türkler'i vardı. Bunların büyük bir çokluğuna Kıpçak denirdi. Türkiye Türkler'inin ataları olan Oğuz Türkler'i ise, Kimekler'in batısında, yani Aral gölünün çevresinde Sırderya ırmağının aşağı boyunda yaşıyorlardı. Karluk Türkler'i Uygurlarla Oğuzların arasındaki ülkede bulunuyorlardı. Yağma, Çiğil, Tuhsı, Ardu gibi ötekilerinden küçük olan Türk zümreleri Karlıkların yanında idiler. Bunlar, eski batı Göktürkler'inin en büyük boyu olan Türgişler'in artıkları idiler. Oğuzların batısında Avrupa'ya doğru ve Avrupa'da ise Peçenek, Bulgar, Suvar Türkler'i oturuyorlardı. Demek ki resmi Türk devleti olan Uygurlar, medeni bakımdan çok ileri gitmiş olmakla beraber, siyasi bakımdan zayıftı. Çünkü Türkler'in çokluğuna söz geçirmiyordu.

Onuncu Asırda Türk Lehçeleri

Göktürkler ve Dokuz Oğuzların hâkimiyeti çağında, Türk boylarının lehçeleri arasındaki ayrılığın pek az olduğu muhakkaktır. Çünkü mütemadiyen hareket halinde bulunan Türkler birbiriyle daima karışıyor, yer değiştiriyorlar, sıkı teması hiç kaybetmeyerek birbirine dil bakımından tesir ediyorlardı. Bundan başka aynı siyasi hâkimiyet altında bulunmakta hiç şüphesiz lehçelerin ayrılmamasına çok yardım ediyordu.

Fakat 840'tan sonra 'devlet dışında' yaşayan Türkler'in çoğalması ve Türkler'in uzun müddet bir durgunluk geçirerek birbiriyle olan girişimlerinin azalması lehçeler arasındaki ayrılığı çoğaltti. Daha önceki asırlarda bu ayrılıklara 'lehçe' bile denmeyip 'ağız' demek doğru olduğu halde, onuncu asırdan başlayarak bu ayrılıklar 'lehçe' halini aldı.

Onuncu asırda Türk dili 'doğu' ve 'batı' lehçesi olmak üzere iki lehçeye ayrılmıştı.

Doğu lehçesi konuşanlar şunlardı:Uygur, Kırgız, Karluk, Çiğil, Yağma, Tuhsı, Argu.

Batı lehçesini konuşanlar da şunlardı: Oğuz, Kimek-Kıpçak, Peçenek, Bulgar, Suvar.

Doğu ve Batı lehçelerinin her ikisi de eski Uygurca'nın, bu da daha önceki Gök Türkçenin devamıdır.
Doğu lehçesi ile batı lehçesi arasında kelime bakımından da , gramer bakımından da

ayrılıklar vardı. Bununla beraber bu ayrılıklar doğu ve batı lehçeleriyle konuşan Türkler'in anlaşmalarına engel olmuyordu.

Belli başlı ayrılıklar şunlardı:

1- Doğu Türkler'inde, kelimelerin ortasında olan 'g' harfleri batı Türkler'inde düşüyordu. Doğulular 'tamgak' (damak), 'bargan' (varan) dediği halde batılılar 'tamak' , 'baran' diyorlardı.
2- Doğu Türkler'inde 'm' harfi ile başlayan sözler batılılarda 'b' oluyordu. Mesela doğuluların 'men' , 'min' demesine karşılık batılılar 'ben' , 'bin' diyordu.
3- Doğulular 'değil' yerine 'ermes' dedikleri halde batılılar 'tegül' diyorlardı.
4- Mekan ve alet isimler de ayrı idi. Mesela doğulular 'bu turgu yer ermes' (bu duracak yer değil' diyorlar, batılılar ise 'bu turası yer tegül' diye söylüyorlardı.
5- Doğulularda 'y' ile başlayan kelimelerden çoğu batılılarda 'y' harfi olmaksızın veya 'c' ile başlamak suretiyle söyleniyordu.
Her ne olursa olun, ayrılık büyük değildi. Doğuluların konuştuğu lehçenin en doğrusu ve güzel Kaşgar ve çevrelerinde konuşuluyor ve buna Hakanlı lehçesi deniyordu.

Türkler'in İslâmiyet'i Kabul Etmesi

Türkler'den bazıları daha Göktürkler'in son zamanlarında, yani sekizinci asrın ortalarında İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardı. Bunlar bilhassa Abbasi imparatorluğunda paralı asker olmak için Müslüman oluyorlardı. Bunların sayısı on binleri bulduğu ve bazan Abbasi devletinin başlıca kuvveti bunlar olduğu halde bile bu çağlarda Türklere Müslüman olmuş diye bakılamaz. İslâm tüccarlarının Türkler arasına sokularak tesir yapmaları, din propagandacılarının faaliyeti pek az tesir yapıyor, Müslüman olanlar Abbasi imparatorluğuna asker olmak için Türkistan'ı bırakarak ekseriya Anadolu'ya geliyor ve orada Bizanslılarla durmaksızın çarpışan İslâm ordusunun en faâl unsuru oluyorlardı. Türkler'in yığın halinde İslâmiyet'i kabul etmeleri ilk önce 921 yıllarında oldu : Bugünkü Rus Avrupası'nın Ural dağlarına bitişik olduğu yerlerde yaşayana Bulgar Türkler'i 920'de Abbasi halifesine elçiler göndererek kale yapacak mühendislerle din bilginleri istediler. Bu sayede İslâmiyet Bulgar Türkler'i arasına girdi.

Asıl Türkistan'a gelince:Uygurların batısında ve Oğuzların doğusunda olmak üzere Kaşgar ve Yedisu ülkelerinde yaşayan ve Karahanlı hükümdar ailesinin reisliği altında bulunan Çiğil, Yağma, Tuhsı, Karluk Türkler'i 925-940 yılları arasında Müslüman olarak cihan mukadderatının değişmesine sebep oldular. Türkler Müslüman olmasalardı herhalde dünyanın siyasi ve içtimai durumu bugünkünden başka türlü olacaktı. Bu Türkler'in yığın halinde İslâmiyet'i kabul etmelerine sebep Abbasi hükümeti tarafından takibata uğradıkları için Horasandan kaçan ve Türkler'in arasında sığınan Ebû Müslim taraftarlarının daimi propagandası olmuştur. Fakat Türkler'in ilk kabul ettiği İslâmiyet öz Müslümanlık olmayıp biraz Şamanizm'le, biraz da Manihaizm ve Budizm'le karışık olan bir İslâmiyet'ti.

Karahanlılar Devleti

Karahanlı hükümdar sülalesi eski Türğiş kağanlarının neslindendir. Türğişler , eski batı Göktürkler'inin en güçlü ve ehemmiyetli bir boyu olup son kağanlar hep bu boydan gelmişlerdir. Göktürkler'in yıkılmasından sonra bunların döküntüleri de Dokuz Oğuz, Uygurlara tâbi bir han olarak yaşamıştır. Abbasi halifesi Mansur (754 - 775) zamanında,

Kaşgar ve Fergana hükümdarı olan ve adı iyice okunamayıp 'Kır Han' olması muhtemel bulunan hükümdar Bağdada 'Bayır Çur' adında bir elçi göndermiş ve halife ile siyasi münasebetlerde bulunmuştu. Bu elçi Bağdat'ta kendisine ısrarla teklif olunan Müslümanlığı reddetmiş, kendi dininin kendisince daha değerli olduğunu söylemişti. 840 yıllarında da Bilge Bayınçur Han ve 893'te oğlu Tafgaç Oğulçak han, Abbasi imparatorluğuna tâbi olan ve maveraünnehirde bulunan Samanlılara hücum etmişlerse de bulunan Samanlılara hücum etmişlerse de püskürtülmüştür. Oğulçak Hanın kardeşi olan Bezir arslan Hanım oğlu Satuk Buğra Han zamanında Karahanlılar devlet şeklini almışlar ve İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Satuk Buğra Han, büyük Türk hükümdarlarından birisidir. Hatırası Türkler arasında pek mukaddes olarak yaşamıştır. Samanlılardan bazı şehirler almış ve uzun zaman hükümdarlık ettikten sonra 955'te ölmüştür. Bu suretle Uygur devletinden başka ona sınırdaş olan yeni bir Müslüman Türk devleti daha doğuyordu. Din aykırılığı bı iki Türk devletini düşman yapmakta gecikmedi.

Toğan Han (999-1014)'ın ilk hakanlık yılında Maveraünnehir tamamıyla fethedilerek Samanlılar devleti ortadan kaldırıldı. 1008 yılında Uygurlardan Hotan alınarak Uygur devleti daha doğuya doğru itilip küçültüldü. Karahanlılar batı ve doğudaki zaferlerden sonra cenuba da sarkmak istediler. Fakat belh civarında Gazveliler'le çarpışıp durdurdular. Gazneliler ordusunun Türkler'i bu savaştan önce Karahanlılar ordusuna karşı Kaşgar Türkçesiyle Türküler söylemişlerdir. Toğan Han, Gazneliler padişahı Sultan Mahmud'a:'Sen Hint kafirleriyle, ben de Türk kafirleriyle savaşalım' teklifinde bulundu. Barıştılar.
Arslan Toğan han (1014-1024) Gazneliler 1019'da yine çarpıştı. Fakat yenildi. Yusuf Kadır Han (1024-1034) ise 1025 yılında Belh civarında Gazneli Mahmud'la görüştü. İki büyük Türk hükümdarı ittifak ettiler. Yusuf Kadır Hanın kızını Gazneli Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud'la evlendirdiler. İki devlet Buhara ve Semerkand havalisinde yaşayıp Karahanlı devletini pek de tanımayan Karahanlı prenslerine karşı müşterek bir siyaset kullanmayı kararlaştırdılar.

Karahanlı Müslüman olmayan Türkler arasında İslâmiyet'i yaymak için çok çalışıyorlardı. Buğra teğin Süleyman Arslan Han (1034-1047) zamanında şimdiki Kazakistan bozkırlarında oturan Türkler'den 10000 kadar ev halkı Müslüman oldu. (1043) Birkaç bin çadır halkı Türk'te 1046 yılında Müslüman olmamak şartı ile hükümdar hizmetine girdiler. Aynı yılda Müslüman olmayan Türkler'den 70.000 kişilik bir kuvvet Kayahanlılar'a hücum etti. Süleyman Arslan Han 40.000 kişilik ordusuyla bunlara karşı parlak bir zafer kazanıp gazi unvanını aldı. 1047-1049 yılları arasında hakanlık eden Yığan Tegin Mahmud Hanın asıl ehemmiyeti Selçük devletinin ilk padişahı olan Tuğrul Beği ilk önceleri Mahmud Hanın mahiyetinde idi. Fakat o zaman Mahmud han Karatanlılar'ın hakanı olmamıştı. Selçük devleti kurulup kuvvetlenmesinden sonra Karahanlılar devletinin batıdaki ülkeleri yani Maverünnehir onların nüfuzunda kaldı. Burada karahanlılar ailesinden hanlar bulunuyor, fakat bu hanlar Selçükler'in hakimiyetini tanıyordu. Yani bugünkü siyasi ve mülki telâkkilere göre anlaşılmaz bir durum doğmuştu: Karahanlılar devletinin batı bölümleri görünüşte yine Karahanlılar tâbi olduğu halde Selçük devletinin de himayesinde bulunuyor, Selçük sultanları buradaki hanların inip çıkmalarına karışıyordu. On ikinci asrın ortalarına doğru da doğrudan Karahıtaylar çıkarak Karahanlılar'ın ülkesiden girmişlerdi. 1141 tarihinde Semerkand civarındaki Katvan ovasında, büyük Selçük devletinin son imparatoru Sultan Sancar'la Karahanlılar'ın müttefik orduları Karahıtaylar'a yenildiler. Böylelikle Karahanlılar devleti ortadan kalkmış oldu. Bu tarihten sonra da Karahanlılar neslinden bazı hanlar Maveraünnehir'de yaşamışlarsa da Karahıtaylar'a ve daha sonra Harzemşahlar'a tâbiydiler. Hiçbir ehemmiyetleri yoktu.

Karahanlılar Medeniyeti

Karahanlı ailesi kendilerini Afrâsiyâb yani Türkler'deki adı ile Alp Er Tunga neslinden sayıyorlardı. Afrâsiyâb , millâttan önce yedinci asra yani Sakalar zamanına ait olduğu için Karahanlıların bu 17 asırlık şeceresine pek inanılamaz. Fakat bu rivayet Karahanlılar'ın tamamen eski Türk kağanları ananesini güttüklerini gösterir. Teşkilâtlarına ve ananelerine göre Karahanlılar için 'eski Gök Türk devletinin İslâmi bir şekilde devamıdır' denebilir.

Devletin başında bir hakan bulunuyordu. 'hakan' kelimesi eski 'Kağan' kelimesinin değişmiş şekli idi. Hakan ailesine mensup olan hanlar memleketin muhtelif parçalarını idare ediyorlardı. Bazan bu hanlar öldüğü zaman yerine oğulları geçiyor, bazan da bir han, ülkenin Doğu bölümünü idare ederken sonra batı bölümüne tayin olunuyordu. Hakan bayrağı al ipek kumaştan yapılırdı ve dokuz tane idi.
Ordu, bütün Türk devletlerinde olduğu gibi mükemmeldi. Dağlarda ateş kuleleri bulunur, bunlarda ateş yakmak suretiyle düşmanın geldiğini haber verilirdi. Bu, o zaman için bir nevi telgraf vazifesini görüyordu.

Hakan ailesinden olan erkeklere 'tigin' denirdi. Göktürkler'de de tigin denildiğini yukarıda söylemiştik. Hakan ailesinde olan kadınlara 'hatun' denilirdi ki bu da Göktürkler'deki 'katun' sözünün değişmiş bir şeklidir.
Hakandan sonra en büyük rütbe 'yuğruş'tu. Kumandanlara 'sü başı' , yüksek sivil memurlara 'tapukçu'denirdi. Memlekette posta teşkilatı da vardı ki 'ulak' adını almıştı.

Karahanlılar çağında, Maveraünnehir'deki şehirler kat'i birer şekil almıştı: Şehrin dört cihetinde dört kapısı bulunur ve bu kapılardan birleşerek geniş bir meydan teşkil ederdi. Şehirlerde beğler, bilginler, tüccarlar kuvvetli bir şehir aristokrasisi teşkil ediyorlardı. Karahanlılar Türkistan'a en büyük hizmetlerinden birisi tuğladan bina yapmalarıdır. Daha önceki devirlerde hükümdar sarayları bile tahtadan yapılırdı. Bundan dolayı o zamanlara ait hiçbir bina kalmamıştır. Karahanlılar ise saray, medrese, cami ve çarşılarını hep kâgir yaptırdılar. Bugün Buhara, Kaşgar, Balasagun, Yarkend gibi şehirlerde Karahanlılar'dan kalan mimari ederleri Türkistan'ın en eski eserleridir. Bunlardan en mühimi olan ve Buhara'nın en yüksek binası bulunan mescit cami ve minaresi 1127'de Kızıl Arslan Han tarafından yapılmıştır. Fakat 1920'de bolşevikler Buharay'ı istila ettikleri sırada bu çok eski minareyi topa tutarak mühim surette hasara uğratmışlardır.

Karahanlı hakanları da tıpkı eski Kun yabguları ve Gök Türk kağanları gibi hapsettirecekleri kimseleri kuyulara koydururları. Fakat bu kuyular herhalde bildiğimiz şekilde kuyu olmayıp ağzı geniş olan derin çukurlardan ibaretti. Hakanlardan Tuğrul Kara Han (1068-1084) meşhur İslâm fakihlerinden Sirahsîyi böyle bir kuyuya hapsettirmişti. Rivayete göre bu bilgin meşhur fıkıh kitabını o kuyuda yazmıştır.
Karahanlılar'da devletin resmi ili Türkçe idi. Resmi muamelelerde, yarlık yani fermanlarda Uygur yazısı kullanılırdı. İlim ve fikir hayatı ileri idi. Ülkenin doğu bölgesinde en büyük ilim merkezleri Kaşgar ve Balasagun'du. Baı bölgesinde ise ilmi ve fikri hayat daha çok inkişaf etmişti. Maveraünnehir'deki şehirlerin hepsinde, bilhassa Semerkand ve Buhara'daki medreselerde binlerce talebe parlak bir darülfünun hayatı yaşıyordu. Buhara'daki İslâm bilginleri bütün masrafları kendilerinden olmak üzere binlerce talebe okuturlardı. Gerek hakanlar ve gerekse hanlar şairleri himaye ederlerdi. Hâttâ acemce yazan şairler bile bu hanlardan ihsanlar alırlardı. Maveraünnehir'de, Harzemşahlara tâbi olarak yaşayan ve 1212'de onlar tarafından öldürülen son Karahanlı hanı Kılıç Arslan Osman Hanın da acemce şiirleri vardır.

Karahanlılar Çağındaki Türk Edebiyatının Nevilere Göre Tasnifi

Daha eski çağlarda, Türk edebiyatı bütün millete birden hitap ettiği ve Türkler arasında iş bölümü fazla olmadığı için 'bir nevi' edebiyat vardı. Uygurlar çağında bile, bugünkü bilgimize göre, Türk edebiyatını muhtelif nevilere ayırmaya pek de imkân yoktur. Halbuki Karahanlılar çağında Türk cemiyeti artık büyük bir iş bölümü ile muhtelif sınıflara ayrılmış, İslamiyet'in tesiri de okumuşla halk yığını arasındaki ayrılığı bir aykırılık derecesine doğru götürmüştü. Bundan dolayı halk ile münevver tabaka zevk bakımından birbirinden oldukça ayrılmışlardı. İslâmiyet'in tesiri ile de yeni bir dini edebiyat doğmuş, böylelikle Türk'e edebiyatı başlıca dört nem'e bölünmüştür. Bu dört nevi şunlardır: Destani edebiyat, halk edebiyatı, dini edebiyat, klasik edebiyat. Şimdi birer birer bunları gözden geçireceğiz.

Destani Edebiyat

Karahanlılar devletinin kuruluşu Türk tarihinin en mühim hâdiselerinden biridir. Çünkü bununla Türkler bu medeniyet dairesinden başka bir medeniyet dairesine gidiyorlardı. Yani uzak doğu medeniyetini bırakıp yakın doğu veya islâm medeniyeti çerçevesine sokuluyorlardı. Bu büyük hâdise veya daha doğru bir tâbirler, hâdiseler silsilesi tabiîdir ki Türk cemiyetinde bir takım sarsıntılar, buhranlar doğurdu. Sonra yeni dini Türklere kabul ettirmek için uzun müddet çalışmalara, çarpışmalar oldu ve her büyük hâdise gibi bu da halkın zihninde büyüyüp süslenerek bir destan halini aldı. İslâmiyet'i yaymak için yapılan savaşlar, didinmeler ve bu uğurda kahramanlar nihayet destani bir mahiyet aldılar. Bundan Manas Destanı doğdu.

Manas Destanı

Manas destanı, Türkler'in İslâmiyet'i kabulden sonra meydana getirdikleri ilk destan olduğu için Uygurların Göç destanının devamı sayılabilir. 11 - 12'nci asırlar arasında Yedisu havalisinde teşekkül etmiştir. İslâmiyet'i yaymak için uğraşan Er Manas adındaki harikulâde bir kahramandan bahseden bu destan eskiden , hiç şüphesiz bütün Türkler'in müşterek destanı idi. Fakat daha sonraki büyük tarihi hadiseler bu destanı, Türkler'in çoğuna unutturmuştu. Bugün yalnız Kırgız Türkler'i arasında yaşayan bu destan 19'uncu asırda kağıda geçirilmiştir.

Uzun bir destan olan Manasın mevzuu kısaca şudur:

Er Manas dünyadaki kahramanların birincisiydi. Ak Boz adındaki atı da eşsiz bir at olup Manasın can yoldaşı idi. Manas arkadaşları ile dünyayı dolaşıyor;savaşlarda Çinliler, Sartları, Acemleri daima yeniyordu. Onun kılıcına yenilmeyen millet yoktu. Demir zırh giyen Manas'a ok işlemezdi. Ondan herkes, hâtâ babası ile anası bile korkardı. Dünyada Er Manasa denk olan biricik kahraman putperestlerin reisi Er Yulaydı. Onun atı Aç Budan da tıpkı Manasın atı gibi harikulade bir attı. Fakat Er Yulay da oburluğu yüzünden derin bir uykuya dalmış ve Manasa yenilmişti. Er Manasın karısı onun en sadık arkadaşı idi. Hâttâ Manas bir defa onun sözünü dinlemediği için ölmüş, fakat insanlığın üstünde bir şahsiyet olduğu için sonra tekrar dirilmişti. Manas tekrar ve ebedi olarak öldükten sonra oğlu 'Sımatay' gibi torunu 'Seytek'in başından da birçok maceralar geçti.

Görülüyor ki bu destanda Türk destanlarının müşterek motifleri var : Esas kahramanlıktır. Kahramanların en büyük yardımcıları attır. Kadın erkekle müsavidir ve erkeğin vefakar

arkadaşıdır. O, erkeğine daima iyi öğütler verir ve onun öğüdünü dinlememek bazan insanı ölüme kadar götürür.

Karahanlılar devrinde Manas adında bir kahramanın hakikaten yaşayıp yaşamadığını bilmiyoruz. Belki 'Manas' adında kimse yaşamamıştır. Fakat muhakkak ki Manas destanında olduğu gibi putperestlikle çarpışan Müslüman Türk kahramanları yetişmiştir. İşte Manas bunlardan ve en ünlüsünün , yahut hepsinin birden millet hatırasında kalan edebi ve ebedi timsalidir.

Halk Edebiyatı

Karahanlılar çağında , Türk edebiyatının asıl yüzünü halk edebiyatı dediğimiz nevi gösterir. Hece vezni ile saf ve güzel Türkçe ile düzgün nazım şekilleri ile yazılan bu manzumeler Türk ruhunu aksettiren, bütün mânâsı ile milli bir edebiyattır. Kaşgarlı Mahmud adında bir Karahanlı Türk'ünün 1077 yılında Bağdat'ta bitirdiği mühim bir eser vardır ki adı 'Divanu Lûgât it-Türk'tür. İşte bu kitapta Türk halk edebiyatına ait birçok parçalar vardır.

İlk Türk şairi: Çuçu

Kaşgarlı Mahmud Türkler arasında şöhret kazanmış bir şair olarak 'Çuçu' adında birisini gösteriyor. Fakat kitabındaki şiirlerinden hangilerinin Çuçu'ya ait olduğunu bildirmiyor. Çuçu'nun ne zaman yaşadığı da söylemiyor. Kaşgarlı Mahmud esere yazmak için Türkler arasında uzun müddet gez.p dolaştığı ve sonra Bağdat'a gelerek yerleştiği için Çuçu'yu en geç olarak on birinci asrın ilk yarısına ait bir şair olarak kabul edebiliriz. Fakat bu tahminden ibarettir. Çuçu, onuncu asırda da yaşamış olabilir. Herhalde Türkler arasında ün kazanmış daha başka şairler de vardı. Fakat, Kaşgarlı Mahmud onların adını zikretmemiştir. Çünkü , kitabını yazarken Mahmudun güttüğü gaye edebi bir eser yazmak değil, Araplara Türkçeyi öğretecek bir kitap vücuda getirmekti. Bunun için o bir lûgat ve gramer kitabı yazmış, yalnız ara yerde , gerektikçe , Türk şiirlerine ait bazı örnekler de koymuştur.
Bugünkü bilgimize göre Çuçu, Türkler'in en eski şairidir.

Halk Edebiyatında Vezin

Türk edebiyatında veznin olgunlaşması Karahanlılar zamanındadır. Daha eski çağlarda, tam mânâsı ile veznin mevcut olduğunu gösteren deliller henüz yoktur. Türkler'in milli vezni, mısralardaki hecelerin birbirine müsavi olması esasına dayanır. Onun için buna hece vezni denmiştir.
Karahanlılar çağında, hece vezninin beş heceliden on beş heceliye kadar olmak üzere muhtelif çeşitleri vardı. Yalnız dokuz hecelisi yoktu. Hece sayısı fazla olan çeşitlerde duraklar bulunuyor, yani mısra teşkil eden heceler iki veya üç defa bölünüyordu. Durakların heceleri gayri müsavi olursa baştaki daha büyük oluyordu. Aşağıdaki liste Karahanlılar çağındaki vezin hakkında bir fikit verebilir.
5 heceliler : Serbest
5 heceliler : Serbest
7 heceliler : Serbest
8 heceliler : 4 + 4
10 heceliler : 5 + 5

11 heceliler : 7 + 4
12 heceliler : 4 + 4 + 4 ; 6 + 6 + ; 7 + 5
13 heceliler : 7 + 6 ; 8 + 5
14 heceliler : 7 + 7
15 heceliler : 8 + 7

Halk Edebiyatının Nevileri

Karahanlılar çağında halk edebiyatında vezin bolluğu olduğu gibi mevzularının nevileri bakımından da yine epey bolluk göze çarpar. Bu neviler arasında en önce göze çarpan savaş ve kahramanlık şiirleridir. Halk edebiyatı, Türk halkının bütün duygu ve düşüncesini aksettirdiği için, hayatları kahramanlıkla, savaşlar içinde geçen Türkler'in en çok kahramanlık ve savaş şiirleri yazmalarının gayet tabiî olduğu derhal anlaşılır Bundan sonra ölülerin hâtırasını anmak için yazılan mersiyeler gelir. Türkler mersiyeye 'Sagu' diyorlardı. Bunlardan başka av, aşk, şarap şiirleri ve hikem'i yani felsefi şiirler de bulunuyordu. Manzum darbımeseller bu hikemî şiir kısmına dahil olup bunların birçoğu eski şiirlerin halk hâtırasında kalmış mısralarından ibaretti.

Halk Edebiyatında Kafiye

Kafiye, umumiyetle yarım kafiye idi. Yani kafiyeyi teşkil eden hecelerin sonlarındaki sessiz harfin birbirinin aynı olması ile iktifa edilirdi. Sessiz harflerden önceki sesli harflerin aynı olması şart değildi. Mesela :'öl' ve 'kal' heceleri kafiye sayılıyordu: 'i' den önce gelen 'ö' ve 'a' harflerinin birbirinin aynı olmaması kafiyeyi bozmuyordu. Bununla beraber bazan tam kafiyeler de kullanılıyordu. Yarım kafiye, şaire serbestlik verdiği için mânânın daha düzgün ve kuvvetli olmasına yardım ediyordu. Ara sıra redif kullanıldığı da oluyordu.

Halk Edebiyatında Şekil

Büyük şiir dörtlikleri birleşmesiyle doğuyordu. Her dörtlükte ilk üç mısra kendi aralarında kafiyeli oluyordu. Bütün dörtlüklerin dördüncü mısraları ise kendi aralarında kafiyeli idi. Aşağıdaki şema bunu daha iyi göstermektedir.
.....a
.....a
.....a
.....b
.....I
.....I
.....I
.....b

.....m
.....m
.....m
.....b
Aynı harfler, kafiyesi aynı olan mısraları göstermektedir.

Halk Edebiyatından Örnekler

Kaşgarlı Mahmud tarafından 1077'de yazılması bitirilen 'Divani Lügât it_Türk'te halk edebiyatına ait birçok örnekler verilmiştir. Bunlar üzerinde şimdiye kadar yapılan incelemeler azdır. Bizde oradan alarak burada bazı örnekler gösteriyoruz. Aşağıdaki parça milattan önce yedinci asırda ölen Alp Er Tunga için yazılmış bir sagudan parçalardır. Karahanlı hakanları kendilerini Alp Er Tunga'nın soyundan saydıkları için onların zamanında böyle şiirler çok yazılmış olsa gerektir. Karahanlılar çağındaki Türkçede bugünkü Türkçede olmayan bazı harfler vardı. Bu harfleri şimdiki harflerimizle göstermek imkânı yoktur. Onun için bunları söyleniş bakımından en yakın oldukları harfle değiştirdim. Mesela Karatanlılar'da 'd' ile 'z' arasında ve peltek de denilen bir harf vardı. Bunları doğrudan doğruya 'd' ile gösterdim.

Alp Er Tunga öldi mü?
Isız ajun kaldı mu?
Ödlek öçin aldı mu?
Emdi yüek yırtılur.
Isız (kötü). Ajun (dünya). Ödlek (zaman).Emdi (imdi=şimdi)
Alp Er Tunga öldü mü?
Kötü dünya kaldı mı?
Zaman öcünü aldı mı?
Şimdi yürek parçalanır.
Ödlek kamuğ kevredi;
Erdem arığ sevredi;
Yunçığ, yavuz tavradı,
Erdem beği çertilür.

Kamuğ (kamu, hep bütün, tamamıyla). Kevremek (gevremek, incelmek, zayıflamak). Erdem (fazilet). Arığ (arı, temiz). Sevremek (seyrekleşmek, azalmak). Yunçığ (kuvvetsiz, fakir, sefil). Yavuz (kötü, fena). Tavramak (kuvvetlenmek) Erdem beği (fazilet beği yani Alp Er Tunga). Çertilmek (gözden kaybolmak)

Zaman tamil zayıfladı;
Temiz fazilet seyreldi,
Safi(ler), kötü(ler) kuvvetlendi,
Fazilet beği (Alp Er Tunga)
Gözden kaybolur.
Öğgreyükü mundağ ok
Munda adın yik dağ ok
Atsa ajun uğrap ok
Tağkar başı kertilür.

Ögreyük (âdet). Mundağ (böyle). Ok (işte, Tekid edatı olarak kullanılır). Munda (bunda) Adın (-den başka). Munda adın (bundan başka). Yık (hasta). Dağ (gibi) Uğrap (uğrayıp, fırlayıp) Tağ (dağ). Kertilmek (delinmek, yontulmak, kesilmek)

(Zamanın) âdeti böyledir işte;
Bundan başka hasta gibidir.
Dünya, uğraşıp ok atsa
Dağlar başı (bile) kertilir.
Ulşıp eren börleyü,
Yırtar yaka urlayı,

Sıkrıp üni yorlayu
Sığtap közi örtilit.

Ulaşmak (uluşmak). Ulşıp 8uluşıp). Eren (er) Böri (kurt) Börlemek (kurtlaşmak, kurt gibi olmak) Börleyi (kurtlaşarak) Urlamak (bağırmak, feryad etmek) Sıkırmak (ıslık çalmak, düdük gibi ötüp) Ün (ses) Yor (şarkıcı, muganni) Yorlamak (şarkı söylemek) Sıığtap (ağlayıp) Köz (göz) Örtülmek (örtülmek, kararmak [göz için]).

Uluşup er(leri) kurtlaşarak,
Yırtar yaka bağırarak,
Islık çalıp sesi şarkıcı gibi,
Ağlayıp göz(ler)i kararır.
Könglüm için örtedi,
Yitmiş yuşığ kartadı,
Keçmiş ödig irtedi,
Tün, kün keçip irtelir

Köngül (gönül) Ört (ateş) Örtemek (yakmak, tutuşturmak) Yitmek (kaybolmak) Yitmiş (kaybolmuş) Yuş (yara) Yuşığ 8yarayı) kartamak (yarmak, sertlikle açmak) Keçmiş (geçmiş) Öd (zaman) Ödig (zamanı) İrtemek (aramak) Tün 8tün, gece) Kün (gün, gündüz) Keçmek (geçmek) İrtelmek (aranmak, aranılmak)
Gönlüm(ün) için(i) yaktı,
Kaybolmuş yarayı sertlikle açtı,
Geçmiş zamanı aradı
Gece, gündüz geçip aranılır
Beğler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi, yüzi sargarıp
Kürküm angar türtülür

Argurmak (yormak) Kadgu (kaygı) Turgurmak (kaldırmak, durdurmak 9 Mengzi (benzi) Sargarmak (sararmak) Kürküm (safran) Angar (onlara) Tütülmek (sürülmek)

Beğler at(lar)ını yorup
(Ve) kaygı on(lar)ı durdurup,
Beniz(ler)i, yüz(ler)i sararıp
(Adeta) onlara safran sürülmüş (gibiydiler)
Ödlek yarag közetti
Uğru tuzak uzattı
Beğler beğin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur.

Ödlek (zaman) Yarağ (fırsat) Közetmek (gözetmek) Uğrı (hırsız, gizli, gzilice) Azıtmak (azdırmak, yolunu şaşırtmak) Kalı (nasıl)

Zaman fırsat gözetti,
Gizlice tuzak uzattı (tuzak kurdu)
Beğler beğini şaşırttı.
Kaçşa nasıl kurtulur?

Karahanlılar çağındaki halk edebiyatının en güzel örnekleri savaşa ve kahramanlığa aittir. Kaşgarlı Mahmud'un kitabındaki örnekler ayrı ayrı yerlere serpilmiş ve şiir örneği vermek maksadı güdülmeyerek kelimelerin nerelerde kullanıldığı gösterilmiş olduğundan aynı şiirin muhtelif parçalarını bulup birleştirmek güçtür. Vezin ile ve dörtlüklerin dördüncü mısralarındaki kafiye benzerliği ile bir dereceye kadar birleştirmek kabilse de dörtlüklerin dörtlüklerden hangisinin önce, hangisinin sonra geleceğini kestirmek, çok defa imkansızdır. Şu aşağıdaki parça da aynı şiire ait olduğu muhakkak olan dörtlüklerdir:

Öpken kelip uğradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın toğradım
Emdi meni kim tutar
Öpke(öfke) Arslanlayu (arslanlaşarak, arslan gibi) Alp (kahraman) Emdi (imdi, şimdi)
Öfkem gelip uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Kahramanların başını doğradım,
Şimdi beni kim tutar*
Tolkış içre uruştım
Uluğ birle karıştım
Töküz altın yarıştım
Aydım:Emdi al Utar !
Tokış (dokuş, savaş) Birle (ile) Tüküz at (alnı akıtmalı, makbul yarış atı) Aydın 8söyledim, dedim) Utar (bir erkek adı)
Savaş içinde vuruştum,
Ulu(lar) ile karıştım
Tüküz atla yarıştım
Dedim: Şimdi al Utar.
('Al, Utar demesi Utata ya bir ok attığına, yahut kılıç vurduğuna alamettir)
Kanı akıp yuşuldı
Kapı kamağ teşildi
Ölüğ bile koşuldı
Toğmış küni üş batar
Yuşulmak (yaralanmak, yaradan kan boşanmak) Kap (kap, deri) Kamağ (tamamıyla) Teşilmek (deşilmek) Ölüğ (ölü) Bile (ile) Koşulmak (koşulmak, yan yana olmak, beraber bulunmak) Toğmış (doğmuş) Kin (gün) Üş (işte)
Kanı akıp boşando,
Derisi tamamıyla deşildi;
Ölü(ler) ile beraber oldu.
Doğmuş günü işte batıyor.

Karahanlılar çğının bu halk edebiyatı mahsulleri arasında darbımeseller büyük bir yer tutmaktadır. Darbımesellerin bir takımı manzumdur. Manzum darbımesellerden bazılarının eski şiirlerin halk hafızasında kalmış mısraları olması muhtemeldir. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında bunlardan vardır. Mısraların darbımesel haline gelip halk tarafından kabul olunması için uzun zaman ister. Bu bakımdan bu darbımesellerden bir kısmının onuncu asra ait olduğu muhakkaktır. Kaşgarlı Mahmud'un zikrettiği:

Aç ne yemes
Tok ne temes

Darbımeselinin bugün 'Aç ne yemez, tok ne demez' şeklinde hâlâ mevcut oluşu bunların ne kadar uzun ömürlü olduklarını gösterir. On birinci asırdan yürmüncü asra doğru uzun

ömürlü olan darbımesellerden bazılarının on birinci asırdan geriye doğru da uzun ömürlü oldukları muhakkaktır. Hikemî ve felsefi şiir demek olan darbımesellerden birkaç örnek koyuyoruz:

Avçı nice al bilse aduğ ança yol bilir
Avcı nice bile bilse ayı o kadar yol bilir
Od Tese ağız köymes
Od (ateş) dese ağız yanmaz
Kutsız kuduğka kirse kum yağar
Kutsuz (talihsiz) kuyuya girse kum yağar
Tağ tağka kavışmas , kişi kişige kavışur
Dağ dağa kavuşmaz, Kişi kişiye kavuşur
Öd keçer kişi tuymas yalınuk oğlı mengü kalmas
Zaman geçer kişi duymaz , çıplak (insan) oğlu ebedi kalmaz
Yer basrıkı tağ , budun baskırı beğ
Yer baskısı dağ , millet baskısı beğ(dir)
Tatsız Türk bolmas , başsız börk bolmas
Acemsiz Türk olmaz , başsız börk (başlık, kalpak) olmaz

Klâsik Edebiyat

Klâsik edebiyat diyerek, Karhanlılar çağında başlamış olan İslâmi şekilde Türk edebiyatını anlatmak istiyoruz. Bu edebiyat, Arap ve Acem edebiyatlarını taklit eden, vezin ve şekil bakımınca hemen hemen tamamen onlara benzeyen bir edebiyattır. Bu bakımdan 'klâsik^tabiri pek de doğru sayılamaz. Çünkü 'klâsik' bu kaideler içinde olgunlaştığı için artık biz buna klâsik edebiyat diyoruz.
Karahanlılar çağında Türkistan şehirlerinede kuvvetli medreseler kurulmuş, din bilgileri ile uğraşan bilginler yetişmiştir. Buhara, Semerkand, Özkend, Kaşgar, Balasagun gibi şehirler birer İslâm medeniyeti merkezi olmuştu. Karahanlı sülâlesi de İslâmiyet'i yaymak için uğraşan bir hükümdar ailesi olduğu için İslâmiyet ve İslâmi ilimleri tabiî koruyordu. Zaten Türk halkının da samimi koruyordu. Zaten Türk halkının da samimi Müslüman oluşu bütün ülkeyi İslâm medeniyetinin unsurlarını kabule hazır bir hale getirmişti.
Karahanlılar çağında , 'klâsik edebiyat örneği' olarak iki eser kalmıştır:Biri 'Has hâcib Yusuf'un 'Kutadgu Bilig' adlı eseri, öteki de 'Ahmed'in 'Ayber ül-Hakayik'idir. Bu iki mühüm eserden başka bazı eserlerin daha yazılmış olması ihtimali varsa da onlar bizim elimize geçmemiştir. Türkistan'ın, daha sonraki asırlarda başından geçen büyük savaşlar, kargaşalıklar, yangınlar dolayısı ile kaybolmuştur.

Has Hâcib Yusuf ve Kutadgu Bilig

Yusuf, Balasagunlu bir Türk şairi olup eserini 1069-1070 arasında Karahanlı8lardan Tafgaç Buğra Kara Han adına yazmış, eserine mükâfat olarak kendisine Kaşgar sarayında Has Hâciblik rütbesi verilmiştir. 'Kutadgu Bilig' siyasetname veya şehname demektir. Zaten şehname vezni olan feûlün feûlün feûlün feul vezniyle yazılmıştır. 6500 beyitten fazla olup 73 bölüme ayrılmıştır. Eser, dört sembolik şahsın konuşmalarından ibaret olup bu şahıslar şunlardır.

Adalet : 'Kün Toğdı' adında bir padişah;
Devlet : 'Ay Toldı' adında bir vezir;

Akıl : 'Ögdülmiş' adında , vezirin oğlu;
Kanaat : 'Udgurmış' adında , vezirin kardeşidir.

'Has Hâcib Yusuf' bu dört kişiyi konuşturarak hükümdar tarafından milletin türlü sınıflarına karşı tutulması gereken yolları ve yapılması gereken muameleleri anlatmakta, öğütler vermektedir. Şairin felsefi ve içtimai düşünceleri burada açıkça gözükmektedir. Yusuf , felsefi ve içtimai düşüncelerini 1038'te ölen büyük İslâm mütefekkiri ve bilgini İbni Sînâ'dan almıştır. İbni Sînâ bir cemiyet beğler, çiftçiler, askerler olmak üzere üç tabakaya ayırdığı gibi Yusuf da hükümdar, memurlar ve halk olmak üzere üçe ayırmakta ve bu sınıflar arasında haksızlık olmaması için her şeyden önce yoksulların devlet tarafından korunmasını ve böylelikle bunların orta sınıfa geçmesini ve giderek bütün milletin bolluğa ermesini istemektedir.

Karahanlılar çağının edebi lehçesi olan Hakanlı lehçesiyle yazılmış olan Kutadgu Bilig2de dil heniz saflığını muhafaza etmektedir. Eserde kuvvetli bir İslâm , İran fikir tesiri olmakla beraber Arapça, Acemce sözler pek azdır. Bu lehçenin Gök Türkçe ve Uygurcanın devamı olduğu derhal göze çarpmaktadır. Yalnız aruz vezniyle yazılan ilk Türkçe eserlerden birisi olduğu için vezin bozuklukları ve aksaklıkları görülmektedir. Eski Türkler'de ve onların eserlerinde mesela Gök Türk yazıtlarında olduğu gibi kadına muhterem bir mevki verilmeyip aşağı ve kötü bir mahlûk diye bakılası İslâm ve İran fikriyatının tesiridir.

Kutadgu Bilig mesnevi tarzında yazılmıştır. Fakat eserin arasında 173 tane dörtlük vardır ki birinci, ikinci ve dördüncü mısraları kafiyeli, üçüncüsü serbesttir. Bunlara eserde 'şiir' veya 'mâni'deniyor. İşte bu dörtlükler Kutadgu Bilig'deki milli unsuru teşkil ediyor. Bugün dünyada Kutadgu Bilig'in ü yazma nüshası malûmdur. bunlardan biri Uygur harfleriyle , ikisi Arap harfleriyledir. Uygur harfleriyle olan nüsha , Heratta, Arap harfleriyle olanlardan biri Kahire'de, biri de Türkistan'ın Nemengân şehrinde bulunmuştur. Kahire'deki nüsha her halde Kıpçak'tan gelmiş olacaktır. Bu üç nüshanın, Türkler'in hâkim bulunduğu muhtelif ülkelerde bulunması Kutadgu Bilig'in vaktiyle bütün Türk dünyasına yayılmış olduğunu göstermektedir. Bundan başka Yayık ırmağının Hazara döküldüğü yere yakın olan Saraycık adlı yerde 13'üncü asra ait topraktan bir çömlek bulunmuştur ki üzerinde Kutagdu Bilig'den alınmış bir beyit vardır. Bu da eserin Türkler arasında ün kazandığını göstermektedir.

Hülasa bu büyük eser dil bakımından saf Türkçe olmak ve içinde 173 dörtlük bulunmakla beraber şeklinin mesnevi, vezninin şehnâme vezni ve fikriyatının İslâm-İran fikriyatı olması bakımından yabancı tesirleri kuvvetle taşıyan bir eserdir.
Aşağıdaki parçalar Kutadgu Bilig iki ayrı yerinden alınmıştır:

Asıl metin

İki türlü at oldu bu tilde yürür:
Bir edgü, bir ısız ajunda kalır.
Isızga söğüş, edgü ögdi bolur.
Özünge baka-kör, kayusun kolur?
Özin edgü bolsa, atın ögdilig;
Kalı bolsa ısız sögüş ey silig

Tercüme

İki türlü ad bu dilde yürür;
Bir iyi, bir kötü dünyada kalır.
Kötüye sövüş, iyi(ye) övüş olur.
Kendine bakagör, hangisini ister?
Özün iyi ol(ur)sa adın övmeğe değer.
Eğer ol(ur)sa kötü, hakaret (bulur) ey namuslu (adam)

Asıl Metin

Bu bir edgü erdi, anı ögdiler.
Biri ısız erdi, anı sögdiler.
Sögüşlüg nelüg boldı Zohhak utun
Nelüg edgü boldu Feridun kutun?

Tercüme

Bu bir iyi idi, onu övdüler.
Biri kötü idi, onu sövdüler.
Hakarete lâyık (olan) nasıl oldu Dahhâk aybı ile?
Nasıl iyi oldu Feridun şerefi ile?

Asıl metin

Körü-berse emdi bu Türk beğleri,
Ajun Beğlerin de bular yegleri.
Bedük bilgi birle öküş edremi,
Olar boldı körgin kişi ödrümi
Bu Türk begleride atı belgülüg
Tunga Alp Er erdi, atı belgülüg
Tejikler ayur anı Afrasiyab
Bu Afrasiyab.....

Tercüme

Görüverse şimdi bu Türk beğleri,
Dünya beğlerinden bunlar(dır) en iyileri.
Büyük bilgi ile, çok(tur) fazileti,
Onlar oldu güzellikle kişi(lerin) seçkini.
Bu Türk beğlerinde adı belli (meşhur)
Tunga Alp Er idi, adı belli (idi).
Tacikler (Acemler) der onu Afrasiyab,
Bu Afrasiyab.....

ATSIZCILAR

Asıl metin

Edi artuk erdem, kerek ög, bilig,
Ajun tutkuga yetse utru elig.
Tejikler bitigde bitimiş munı
Bitigde yok erse kim okkay anı?

Tercüme

Çok fazlasıyla fazilet (ve) gerek(se) akıl, bilgi
Dünya(yı) tutmaya (idare etmeye) yetse bundan dolayı eli,
Tacikler kitapta yazmış bunu,
Kitapta yok ise (olsa) kim zikreder onu?
Yügnekli Ahmed ve Aybet ül - Hakayik

Yügnek, Semerkand yakınındadır. Ahmed ve babası Mahmud oralıdır. Fakat Ahmed'in yaşadığı zamanı kât'i olarak tayin etmeye imkân yoktur. Dokuzuncu asrın sonlarında yaşamış olan 'Yügnekli Ahmed' adında bir bilgin varsa da bunun bizim Yügnekli Ahmed olması ihtimali zayıftır. Çünkü, Aybet ül - Hakayik'in dili bu eserin dokuzuncu asra ait olmadığını gösteriyor. Yügnekli Ahmed hakkındaki bilgilerimiz daha ziyade menkıbe mahiyetindedir: Anadan doğma kör, fakat çok akıllı ve dindarmış. Bağdat'tan dört fersah uzakta oturur, her gün bu yolu yürüyerek imamı Âzamın dersini dinlemeye gelirmiş. En geride otururmuş. Bir gün İmamı Âzama en çok hangi talebesinden memnun olduğunu sormuşlar. O da hepsinin iyi olduğunu, fakat dört fersahlık yolundan gelen kör Türk'ün bütün talebelere örnek olduğunu söylemiş. Ahmed, öğüt gibi şiirler söylermiş ve bu şiirler Türkler arasında pek yaygın imiş.
Bu rivayetlere bakılırsa Ahmedin pek eski olması icap etmektedir. Çünkü İmamı Âzam sekizinci asır ortalarında ölmüştür buna ise imkân yoktur.

Fakat eserine göre Ahmed'in medrese tahsili görmüş , Arapçayı ve İslâmi bilgileri bilen birisi olduğu muhakkaktır.
Eserin dil hususiyetlerine bakılarak hüküm vermek icap ederse Kutadgu Bilig'den biraz sonra yazıldığını kabul etmek icap eder. Çünkü Arapça- Acemce sözler oldukça çok ve eserde İslâm fikriyatı fazladır. Aybet ül- Hakayik, 'Hakikatler heğbesi' demektir. 'Dâd Sipehsâlâr Mehmed Bek' adında bir Türk beğinin adına yazılmıştır. Şimdiye kadar ikisi de İstanbul'da Ayasofya kütüphanesinde olmak üzere iki yazması bulunmuştur. Biri 14552'te Semerkand'da, biri 1480'de İstanbul'da yazılmıştır. Ankara'da hâkim İbrahim Efendi adında birisinde bulunan bir nüshada da Aybet ül - Hakayike ait bazı parçalar vardır. Semerkand nüshası daha orjinaldir. Öteki nushadaki birçok yabancı kelimelerin yerine burada Türkçeleri vardır.

Aybet ül -Hakayik feûlün feûlün feul vezninde yazılmış didaktik bir eser olup şu bölümlerden ibarettir:

1- Münacat yani Tanrıya yakarış 10 beyit gazel tarzında
10 beyit gazel tarzında
(Bu ikisi bir tek manzumedir.)
2- Na't yani peygamber için öğici bir parça ve dört halife medhi

3- Dâd İspehsalâr Mehmed Bek hakkında öğücü bir şiir 14 beyit gazel tarzında
4- Kitabın yazılmasının sebebi hakkında 6 beyit gazel tarzında
5- Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında 24 beyit dörtlüklerde
6- Dilini tutmak ve bununla yolları hakkında 24 beyit dörtlüklerle
7- Dünyanın değişkenliği hakkında 24 beyit dörtlüklerle
8- Cömertlik ve pintilik hakkında 48 beyit dörtlüklerle
9- Ahlâk yücelikleri hakkında 19 beyit dörtlüklerle
10- Muhtelif beyitler 54 beyit dörtlüklerle
11- İtizar ve sonuç 10 beyit dörtlüklerle
+
_____

242 beyit dörtlüklerle

Aybet ül - Hakayikteki milli unsur, eserin büyük bir kısmını dolduran dörtlüklerdir. Fikir bakımından bedbin ve dini bir eserdir. Kutadgu Bilig'deki felsefenin karışık durumundan da ilham almış olabilir. Daha sonraki asırların bazı şairleri tarafından 'Edipler edibi' sayılmasına rağmen edip Ahmed iyi bir şair değildir. Aruz veznini iyi kullanmayışından, bir gazelde aynı kafiyeleri tekrar etmesinden başka lirizmden de tamamen mahrumdur.

Eserin değeri dil bakımındandır. Hakanlı lehçesi dediğimiz Karahanlılar çağı edebi lehçesinin bize kalan tek tük mahsullerinden olduğu için mühimdir. Bununla beraber Ahmed, Türkler arasında ün salıp evliya sayılmış ve öğüt vadisindeki manzum sözleri yayılmış olduğu için tesiri bakımından mühim bir şahsiyettir.

Dinî Edebiyat

Karahanlılar , Müslümanlığı yeni kabul ettikleri için dinî heyecanla dolu idiler. Bu dinî heyecan halk arasında Manas destanının doğmasına sebep olmuştu. Okumuşlar arasında da bir takım eserin yazılmasına sebep olacağı tabiîydi. Bu günkü eksik bilgimize göre Karahanlılar çağında bize iki tane dinî eser kalmıştır: Türkiye tefsir ve Satuk Buğra Han tezkeresi.

Türkçe Tefsir

Kur'anı açıkça anlatıp mânâsının açan eserlere tefsir denir. Tefsir İslâmi ilimlerin belli başlılarından biri haline gelmiştir. Tefsir bilginlerine müfessir derler. Bizim Türkçe tefsirin bir tek yazma nüshası vardır ki Prof. Zeki Velidi Togan tarafından Leningrad'a götürülmüştür. Tefsir tam değildir. Başından ve ortasından eksiktir. 18'inci surenin 4'üncü ayeti ile başlamaktadır. Eser asıl Arapça yazılarak satırları arasına Türkçe olarak peygamberin hayatına ve din tarihin ait hikâyeler konulmuştur.
Tefsirin kimin tarafından, hangi tarihte ve nerede yazıldığı belli değildir. Eserin içinden çıkarılabilen mânâya göre tefsir on birinci asrın başlarında Maveraünnehir'de yazılmıştır.

Satuk Buğra Han Tezkeresi

'Argu =Argun' boyundan Sa'd oğlu Ahmed (Ahmed ibn-i Sa'd ül- Argunî) adlı birisinin eseri olan bu tezkere, Satuk Buğra Han ile çocuklarının menkıbelerinden bahseden mensur bir eserdir ve on birinci asır mahsullerindendir. Satuk Buğra Han tezkeresinin eski bir yazması şimdiye kadar bulunamamıştır. Daha sonraki zamanlarda istinsah olunan yazmaları yazanlar, eserlere kendi zamana ait bazı şeyler ilâve ettiklerinden, o eserin orijinalliği azalır. Satuk Buğra Han tezkeresi de çok okunan ve bu yüzden çok istinsah olunan bir eser olduğundan müstensihler elinde değişip bozulmuştur ve Karahanlı sülâlesinin birçok hakanlarının tarihleri de buna ilâve olunarak adeta bir tarihi eser halini almıştır. Karahanlılar daima Müslümanlığı korumak ve yaymak için çarpıştıklarından, bu uğurda Müslüman olmayan Türk ve Moğollarla birçok savaşlar yaptıklarından bu eser adeta Karahanlılar'ın milli bir eseri sayılabilir.

ATSIZCILAR

7. Bölüm

SELÇÜKLÜLER ÇAĞINDA TÜRK EDEBİYATI

Oğuzlar

Karahanlılar'dan sonra Türk dünyasının yüksek hâkimiyeti Oğuzlara geçmiştir. Oğuzların başındaki aile Selçük Beğin neslinden geldiği için bunların kurduğu devlet Selçüklüler adı ile anılır. Selçuk şekli Selçük kelimesinin Acemler ağzında bozulmuş şeklidir.
Bu Oğuzların eski Dokuz Oğuzlarla olan yakınlığı üzerinde kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Çünkü merkeleri bugünkü Moğolistan olan ve Dokuz boydan kurulmuş oldukları için Dokuz Oğuz adıyla anılan o eski Oğuzlardan Sırderya boyunda gördüğümüz bu yirmi dört boydan kurulmuş Oğuzları birbirine bağlamak için elimizde yeter derecede belgeler yoktur. Bildiğimiz şey eski Dokuz Oğuzların olsun, sonraki yirmi dört Oğuzların olsun, Kunlar neslinden geldiğidir. Gök Türkler çağında batı Gök Türkler'ine bağlı olan Oğuzlar, Karahanlılar devleti çağında da onlara tâbi idiler. Oğuzların Kınık boyundan olan Selçük, Karahanlılar devletinde subaşı yani kumandandı. Karahanlı tiginleri bu savaşçı Türkler'den gerek Gazneliler'e karşı, gerekse birbirine karşı istifade ettiler. Böylelikle Selçüklüler tarih sahnesine çıktı. Bunların pek fazla faal oluşu Gazneliler imparatorluğu için tehlikeli olduğundan Gazneli Sultan Mahmud 1025'te Selçük Beğin oğlu Arslan Beği hile ile tutturarak hapsettirdi. Gerek bu vak'a gerekse bir müddet sonra da Oğuz beğlerinden Yağmur beğin Gazneliler tarafından öldürülmesi Oğuzlarla Gazneliler'in arasını açtığından aralarında on yıllık çetin çarpışmalar oldu. Nihayet Dendânekan meydan savaşında Gazneliler ordusu büyük bir bozguna uğradıktan sonra 1040 yılında Horasan'da Selçük devleti kuruldu ve sultanlığa da Tuğrul Beğ seçildi.

Selçük Devleti

Selçük devleti ile Türkler için tarihte yeni bir vatan ve yeni bir devlet kurulmuş oluyordu. Çünkü o zamana kadar yalnız Orta Asya'da bir tek Türk vatanı varken Selçüklüler'in kurduğu bu yeni ve kuvvetli devletle ikinci bir Türk vatanı daha kurulmuş oluyordu. Bu yeni devlet 'Türkiye' dediğimiz Batı Türkeli'dir. İlk hükümdar olan Sultan Tuğrul Beğ çağında (1040-1063) Horasan'dan başka, Irak, İran ve Azerbaycan dahi fetholunarak 1048'de Pasin ovasında Bizans ordusuyla ilk büyük çarpışma yapıldı ve bu ordu yokedilerek kumandanı Liparit de esir edildi. 1055'te Halifenin çağırışı üzerine Bağdat'a giden Tuğrul Beğ İslâmiyet'in fiili hâkimiyetini de eline aldı.
Selçüklüler'in ikinci hükümdarları olan Alp Arslan (1063-1072) Ermenistan'ı alıp Gürcistan'ı haraca bağladıktan sonra Anadolu'ya açmaya devam etti. 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te Bizans'ın kuvvetli ordusunu, Bizans ordusundaki Oğuz ve Peçenek Türkler'inin de yardımıyla bozup Bizans imparatorunu esir ettikten sonra bütün Anadolu Türklere açılmış oldu. Bu zafer bütün dünyada öyle bir yankı uyandırdı ki Avrupalılar telaşlandılar ve Papa bütün Avrupa'yı Türkler aleyhine ayaklandırmaya teşebbüs etti.
Melikşah çağı (1072-1092) Selçük devletinin altın çağıdır. Melikşah'ın imparatorluğu Tanrı dağlarından Adalar Denizine kadar uzanıyordu. Bu kadar geniş bir imparatorluğun tek elden idaresi güç olduğu için devlet eski Türkler'de de olduğu gibi ademimerkeziyetle idare olunuyordu. Selçük imparatorluğu dört sultanlığa, yani dört krallığa ayrılmıştı:
1- Horasan Sultanlığı : Horasan, Maveraünnehir, Azerbaycan yörelerine hakimdi. Merkezi Isfahan şehriydi.
2- Kirman Sultanlığı : İran'ın cenup bölümlerine hakimdi. Merkezleri Kirman şehriydi.
3- Suriye Sultanlığı : Suriye'ye hâkim olup merkezleri Şam ve bazan Halep şehriydi.
4- Anadolu Sultanlığı : Anadolu'ya hâkim olup merkezleri İznik sonra Konya idi.
Bu dört sultanlıktan birincisi asıl devlet olup öteki üçü buna tâbi idiler. Bunun sultanlarına 'Büyük Sultan' denip imparator demektir. Ötekiler kral mertebesinde idiler. 1157'te

Sançar'ın ölümünden sonra imparatorluğun bölümleri arasındaki bağlar koptu. Kirman Selçüklüler'i iç savaşlarla ülkeyi karmakarışık ettikleri gibi Anadolu Selçüklüler'de tamamıyla müstakil harekete başladılar. İmparatorluğun yeniden birleşmesi için, önceleri Horasan Sultanlığına bağlı büyük bir beğlik olan Harzemşahlar'ın yaptığı hareket bir aralık başarılıyor gibi olduysa da bu sırada Çingiz Han'ın çıkışı buna engel oldu. Bütün Türk dünyasında yüksek hâkimiyet Çingiz Han hanedanına geçti.

Selçük Medeniyeti

Selçük devleti eski İran gelenekleriyle İslâm dini esası üzerinde kurulmuş bir Türk devleti idi. Türk türesi ve gelenekleri halk arasında çok kuvvetli idi. Selçü, k sultanları pek yüksek ahlâklı, doğru duygulu kimselerdi. Oğuz boylarını parçalayıp dağıtarak yeni kurdukları Türkiye'de boyculuk ve urukçuluk zihniyetinin yerleşmesine engel olmuşlardı. Alp Arslanın ve Melikşah'ın veziri olan İranlı Nizâm ül - Mülk memleketin birçok yerlerinde medreseler yani üniversiteler açarak ilmin ilerlemesine çalışmıştı. 1066'da Bağdat'ta kurduğu Nizâmiye medresesi pek ünlü olup hem müderrislerine yani profesörlerine, hem de öğrencilerine aylık bağlanmıştı. Koca Türkiye'nin her tarafı, hükümdarların ve beğlerin yaptırdığı yol, köprü, kervansaray, hastane, medrese ve imaretlerle dolmuştu. Selçük hükümdarları ve şehzadeleri bilginleri, şairleri korurlardı. Selçük devleti bir Türk devleti olmakla beraber bunların çağı en çok İran edebiyatının gelişmesine yaramıştır. Melikşah ve diğer bazı Selçük prensleri de Farsça şiirler yazmışlardı. Türk ırkından olan bir takım şairler de Farsça şiirler yazarak Acem edebiyatına hizmet etmişlerdir.
Selçüklüler çağında tarihi ve siyasi eserler de yazılmıştır ki başlıcaları Nizâm ül , Mülk'ün oğulları tarafından kaleme alınan 'Siyasetnâme' ile meçhul bir müellif tarafından 1127'de yazılmış olan ve Türk tarihine ait değerli bilgiler veren Mücmel üt- Tevârih'tir.
On birinci asrın başlarında yapılmış olan Râdkândaki türbe büyük Bir kule şeklinde olup bozkırlardan gelen göçebe Türkler'in ilk mimarlık eserlerindendir. Bu kule Türk çadırlarına benzemektedir. Tûs şehrindeki İmam Gazâli türbesi de Selçük mimarisinin belli başlı eserlerindendir.

Oğuz Türkçesi

Selçük devleti yani Türkiye kurulduğu zaman devletin kurulları olan Oğuzlar'ın dili henüz bir kültür dili olmamıştı. Oğuzları kültür seviyesi bakımından Karahanlı Türkler'inden geri idiler. Selçük devleti kurulunca da birden bire işlenmiş iki kültür dilinin yani Arapça ile Acemce'nin tesirinde kaldılar. Bilhassa Farsça şiir ve edebiyat dili olarak çok incelmiş ve işlenmişti. Oğuz Türkler'i zaten eskiden beri Farslarla sınırdaş oldukları için Farsçaya bazı kelimeler vermişlerdi. İranı zaptedip de Fars kültürünün ve edebiyatının kuvvetle yaşadığı yerlere hükmedince Farsçanın tesirinde kalmamaları mümkün değildi.

Bununla beraber Oğuz Türkler'i Selçük devleti gibi cihan ölçüsünde bir imparatorluk kurdukları için dilleri birden bire büyük bir önem kazandı. Karahnlılar ülkesinden gelen birçok medeni Türkler de Selçük ülkesinde yüksek Türk kültürünün gelişmesine hizmet ettiler ki bunların başlıcası Kaşgarlı Mahmud'dur. Bunlar sayesinde Türkçe öteki iki dile karşı başarı ile kendini korumuştur.
Büyük Selçük imparatorluğunda Türkler'in en kalabalık oldukları yer Anadolu idi. Bir takım tahminlere göre Selçük devletindeki bir milyondan çok Türk'ün yarım milyonu Anadolu'ya yerleşmişti. Bu Türkler yalnız Oğuzlar olmayıp başta Karluklar olmak üzere başka Türkler de vardı. Fakat büyük çokluk daima Oğuzlarda idi. Anadolu'da Türkler'in daha kalabalık olması yüzünden burada Türkçe daha kuvvetle tutundu ve Azerbaycan, İran gibi yerlerde yabancı tesiriyle şehirlerde Türkçe'nin ses uyumu kaidesi bozulduğu

halde Anadolu'da bilhassa Orta Anadolu'da sapasağlam kaldı. Fakat Selçük imparatorluğu çağında Orta Asya'da yazılan eserler daima medeni Türkler'in yani Hakanlıların lehçesiyle yazılmıştır.

Selçüklüler Çağında Türk Tasavvufu

Selçük çağı olan on ikinci asırda İslâmlaşma devam ediyordu. Türkler Müslümanlığı daha ziyade şeklen kabul etmişlerdi. Araplar arasında çıkmış bir çöl dini olan müslümanlık, yayla ve bozkır milleti olan Türklere o kadar elverişli gelmiyordu. Hele milli geleneklerine kuvvetle bağlı olan Türkler, kanun dışı da olarak İslâmiyet'in gerektirdiği zaruretleri kabul edemiyorlardı. İşte bu hal dini heyecanla dolu bir takım Türk mütefekkirlerini harekete getirdi. Bunlar, Türkler'in arasında Müslümanlık propagandası yapmaya bir yandan da eski Türk geleneklerini kuvvetle yaşatarak Türk ve İslâm fikirlerini kaynaştırmaya başladılar. Bu hareket muvaffak oldu. O zamana kadar yalnız şeklen Müslüman olmuş olan Türkler'i Müslümanlığa daha kuvvetle bağlandığı gibi eski dinlerinde kalmış olan Türkler'i de Müslümanlığa çekmeye başladı. Bu hareket bir Türk tasavvufu idi. Tasavvuf dinin felsefesidir. Fakat Türkler'de doğrudan doğruya din haline gelmişti. Müslümanlıkla Şamanizm kısmen Manihaizm'in ve milli Türk gelenekleri karışmış bundan Türk tasavvufu doğmuştu. Bu Türk tasavvufu her şeyden önce yüksek bir ahlâka dayanıyor, kadınların da erkeklerle birlikte bulundukları ayin meclisleri İslâmiyet'e aykırı bir hareket teşkil ediyordu. Fakat artık bütün bu hareketlere İslâmlık adı veriliyordu. Eski Türk şairleri olan ozanlar şimdi 'ata' yahut 'bab' adı altında Türklere şiirle hitap ediyorlar bir yandan da böylelikle Müslümanlığı telkin ediyorlardı. Fakat babaların telkin ettiği bu Müslümanlık tamamıyla bir Türk Müslümanlığı idi.

Selçüklüler Çağında Yazılan Eserler

Selçükler çağının iki karakteri vardı. Biri geniş bir İslâmlaşma ve onunla at başı giden Türk tasavvuf hareketi, ikincisi de Selçüklüler'in bir cihan imparatorluğu kurarak İslâm dünyasının hâkimiyetini ellerine almalarıydı. Bu iki karakter Selçük çağında yazılan eserlerde de kendisini gösterdi. Selçük çağında iki türlü eser ortaya çıktı. Biri tasavvufa ait eserler biri İslâm dünyasının başı olan Türkler'in diline ait olan eserler.
Tasavvufa ait eserlerin iki mühim şahsiyeti vardır: Hoca Ahmed Yesevi ile Hâkim Süleyman Ata Türk diline ait eserler de Kaşgarlı Mahmud'un 'Divânü Lûgat it - Türk'ü ile Zemahşerî'nin 'Mukaddemet ül - Edeb'i ve Kays oğlu Şemseddin Mehmedin 'Kanklı Lûgati'dir.

Selçüklüler Çağında Tasavvuf Şairleri ve Tasavvufi Eserler

Türklükle Müslümanlığı bağdaştırmak kaygısından doğan Türk tasavvufu başlangıçta pek basit bir fikri hareket gibi görünüyordu. Mutasavvıflar Türklere hitap edebilmek içim tesirli bir dil aramışlar ve bunu şiirler bulmuşlardır. Şiirin esrarlı âhengine bürünen fikir daha büyük bir iham ile hitap edince saf Türkler üzerindeki tesiri de o kadar fazla oluyordu. İşte bu propaganda şiirleri daha sonra Türkler arasında pek kuvvetli bir edebiyatın gelişmesine sebep olacaktır.

Hoca Ahmed Yesevî ve Hikmet Divanı

On ikinci asrın en önemli şairi Hoca Ahmed Yesevî'dir. Bir adı da 'Türkistan' olan Yese şehrinde yaşadığı için Yesevi adını almıştır. Yesev'i Arapça 'Yeseli' demektir. Ahmen Yesevî o zamanın büyük bir ilim merkezi olan Buhara'da yüksek tahsilini yaptıktan sonra o zamanın ünlü şeyhlerinden olan 'Hemedanlı Şeyh Yusuf intisap etti. Onun üçüncü halifesi oldu. Sonra Yesev'e gelerek saf Türkler'i aydınlatmaya başladı. Bunun için bir tarikat kurdu. Bu tarikata, kendi Yesevi adından dolayı 'Yesevilik' denir. 'Tarikat' , ahlâk nizamı üzerine kurulmuş bir cemiyet demektir. Tarikatların bazı ayinleri olur. Yesevilik tarikatının da bazı ayinleri vardı ki bunlar İslâmiyet'ten önceki çağlardan, Türkler'in tabiata taptıkları zamanlardan kalmıştı. Ahmed Yesevî, binlerce mürid yani çırak veya talebe toplamıştı. Bunlara tesirli bir şekilde hitap edebilmek için şiiri bir vasıta olarak kullandı. İşte Ahmed Yesevî'nin bu şiirlerine 'Hikmet' denir. Hikmet, 'Felsefi söz' , 'Derin söz' anlamlarına gelir. Hakikatte Hoca Ahmed Yesev3inin hikmetleri pek de derin şeyler değildi. İslâmiyet'in ve Peygamberin propagandasından, dervişlikten, cennet ve cehennemden bahseden bu manzumeler tamamıyla basit ve ahlakı değerleri yoktur. Türkler'i kıyamet günü ve cehennemle korkutmaktan maksadı onları İslâmiyet'in günah kıldığı şeyleri yapmaktan alıkoymaktı.
Yesevî'nin 'Hikmet' adı verilen bu öğüt kılıklı manzumeler sonradan toplayarak 'Hikmet Divanı' adını almıştır. Hikmet Divanındaki manzumelerin çoğu hece ile hecenin 4+4+4 vezni ile yazılmıştır. Manzumeler klasik Türk nazım şekli olan dörtlüklerle meydana getirilmiştir. Aruzla yazdığı şiirler azdır. Şiir bakımından değerli olmadığı halde dil bakımından bu hikmetlerin değeri vardır. İçinde yabancı kelimeler epey olduğu halde yine bu manzumeler temiz Türkçenin güzel örneklerinden dir Karahanlılar çağındaki Hakanlı lehçesinden pek az farklı bir lehçe ile yazılmışlardır. Bu da aradaki zamanın ve Oğuz lehçesi tesirinin neticesi olsa gerektir.

Ahmed Yesevî 1167 deki ölümüne kadar dini telkinlere ve hikmetler yazmaya devam etti. Hayatı ile de Türklere örnek olmaya çalışıyordu. Peygamber 63 yaşında ikne ölmüş olduğu için Ahmed Yesevî de 63 yaşında iken yer altında kazdırdığı bir odada yaşamış, İsl.3amiyete bağlı canlı bir örneğini Türklere göstermek istemişti. Onun bu feragati hiç te tesirsiz kalmadı. Daha hayatında iken geniş bir sahaya yayılan Yesev'ilik, kendisinin ölümünden sonra hemen bütün Türk dünyasına yayıldı. Sonraları 'Yesevîlik'ten 'Bektaşilik' çıktı ki bunun da Türk fikir hayatındaki tesiri pek büyüktür.

Ahmed Yesevî, Türk hayatında pek fazla tesir bırakmamıştır. Yesevîlik tarikatında onun gibi hikmetler yazmak gelenek olmuştu. Yesevîlik zahidane bir tarikat yani yalnız suç ve günah işlememek esaslarına dayanan bir cemiyet olduğu halde bir asır sonra, Anadolu'da büyük bir aşk felsefesi haline geldi. Bu da daha çok bir 'kendi kendine olgunlaşma' ile oldu.
Ahmed Yesevî'nin şair olarak değeri azdır. Fakat Türkler arasında ahlâk çığırı açmak, Şamanizm'i bırakıp İslâmiyet'i almaktan doğan buhranın önüne geçmek ve 13'üncü asrın büyük Türk şairi Yunus Emre'ye zemin hazırlamak bakımından o bütün Türk tarihinin birinci sınıf şahsiyetlerinden biridir.

Örnek olmak üzere Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinden birini ve onun bugünkü Türkiye Türkçesine tercümesini veriyoruz.
Metin
Ol kadirim kudret bilen pazar kıldı,
Hurrem bolı yer astıga kirdim mene!
Garig benden bu dünyadın güzer kıldı.
Mahrem bolıp yer astıga kirdim mene!
Zâkir bolıp, şâkir bolıp Haknı taptım,
Şeydâ bolıp, rüsvâ bolıp candın öttim,
Andan sonra vahdet meydin katra tattım,

Hemden bolıp yer astıga kiridm mene
Altmış üçke yaşım yetti, bir künçe yok,
Vâ dirîga Haknı tapmay, könklüm sınuk,
Yer üstide sultanmen tip boldum ulug
Pür gam bolıp yer astıga kirdim mene!
Başım tofrak, cismin tpfrak, özim tofrak;
Küydim, yandı bolalmadım hergiz apak;
Hak vaslıga yetermen tip ruhum müştak,
Zemzem bolıp yer astıga kirdim mene !
Tercüme
O kadirim (Tanrım) kudret ile nazar kıldı (baktı)
Bahtıyat olup yer altına girdim işte !
Garip kulun bu dünyadan geçti,
Mehrem olup yer altına girdim işte!
Zikredici olup, şükredici olup Hakkı buldum,
Deli olup, rüsvâ olup candan geçtim,
Ondan sonra vahdet mey(in)den damla tattım,
(Peygambere) arkadaş olup yer altına girdim işte !
Altmış üçe yaşım yetti, bir gün gibi değil,
Eyvah, yazık Hakkı bulmaz, gönlüm kırık
Yer üstünde (ben) sultanım diyip oldum ulu
Gamlı olup yer altına giridm işte!
Başım toprak, cismim toprak, özüm toprak;
Yıkıldım, yandım olamadım asla apak;
Hak vaslına yeteceğim (erişeceğim) diyip ruhum müştak,
Zemzem olup yer altına giridm işte !

Hakîm Süleyman Ata

Hoca Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi olan Hakîm Süleyman Ata, onun tarafından Harzem'e gönderilmişti. Vazifesi Harezmi doğru yolu getirmek, yani Yeseviliği orada yaymaktı. Hakim Süleyman Ata bu vazifesini başarı ile yaptı. 1187'te ölerek 'Ak Kurgan'a gömülünceye kadar Yeseviliği Harzem'deki göçebe Türkler arasında yaydı. O da tıpkı şeyhi Ahmed Yesevi gibi, Yeseviliği yaymak için hikmetler yazmıştır. Böylelikle hikmet yazman Yeseviliğin mühim vir geleneği oldu. Türkler arasında asırlarca değerini kaybetmeden okunan eserin başında Ahmed Yesevi ile Süleyman Ata'nın hikmetleri gelir. Süleyman Ata'nın eserleri 'Bakırgan kitabı' 'Meryem kitabı' ve 'Âhır zaman kitabı'dır. Kendisine 'Bakırgan' lâkabı verilmiş olduğu için hikmetlerinin toplandığı kitap Bakırgan Kitabı adını almıştır. Bunun da şiir sanatı bakımından değeri yoktur. O da tıpkı üstadı Ahmed Yesevî gibi, manzumeyi bir vasıta olarak kullanmış, asla sanat gayesiyle hareket etmemiş, bu yüzden hikmetler kuru didaktik parçalar olmaktan ileri gitmemişti.
Hoca Ahmed Yesevî ile Hâkîm Süleyman Ata iki büyük halk adamıdır.

Selçüklüler Çağında Dil Eserleri

Selçüklüler İslâm dünyasında hâkimiyeti ele almaları ve cihan ölçüsünde bir devlet kurmaları, Türklere olduğu gibi onların diline de büyük bir ehemmiyet kazandırmıştı. Bu yüzden Türk diline ait bir takım eserlerin de yazılacağı tabiî idi. Nitekim bu çağda Türk olan veya olmayan bir takım müellifler tarafından Türkçeye ait pek önemli ve değerli eserler bazılarının yalnız adını biliyoruz;eserlerin kendileri Orta Asya'nın büyük savaşlar ve kargaşalıklarla sarsıldığı daha sonraki asırlarda kaybolmuştur.
Kaşgarlı Mahmut ve Divânü Lûgat it-Türk
Selçüklüler çağının en önemli dil eseri 'Divânü Lûgat it - Türk'tür. 'Türk Lehçeleri Kamusu'

demek olan bu eser 1077'te Bağdatta bitirilmiştir. Karahanlı Türkmenlerinden asil bir aileye mensup olan Kaşgarlı Mahmud, Arap dilini de çok iyi bilen bir bilgindir. Türk uruk ve boylarından hemen hepsinin arasında dolaşarak (Oğuz, Türkmen, Çiğil, Yağma, Tuhsı, Kırgız) Türk lehçeleri üzerinde geniş ve sağlam bilgi edinmiş, böylelikle eserini yazmıştır. Eser, Türkçe bilmeyenlere bu büyük dili öğretmek için yazılmış bir dl kitabıdır. Türkçe kelimeler Arap harfleriyle yazılmış, yanlarına Arapça karşılıkları konarak Arapça izahat verilmiştir. Bir çok kelimelere örnek verilmek için de bunların geçtiği manzumeler ve darbımeseller zikredilmiş, böylelikle esas Türk edebiyat bakımından zengin bir hale gelmiştir. Fakat eserin değeri yalnız edebiyat bakımından değildir. Yer yer getirdiği örnekler ve verdiği izahatla 'Divânü Lûgat it - Türk', Türk destanları, halkiyatı, tarihi, coğrafyası için eşsiz bir hazine olmuştur. Eserde bir de renkli harita vardır ki Türkeli'ni dünyanın merkezi olarak gösteren bu renkli harita, bugünkü bilgimize göre, Türkler'in ilk haritasıdır.

Büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud'un aynı zamanda kuvvetli bir Türkçü olduğu da anlaşılmaktadır. Kitabına yazdığı şu önünç bunu göstermektedir.

'Tanrının devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların ülkeleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verip yer yüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını onların eline verdi. Onları herkese üstün eyledi. Kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yazan olanları aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi. Bu kimseleri kötülerin şerrinden korudu. okları dokunmasından korunabilmek için aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek, Türkler'in gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur, bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir'

Bu satırların, halifelik merkezi olan Bağdat'ta yazıldığı düşünülürse Kasgarlı Mahmud'un Türkçülüğü daha iyi anlaşılır. Müellif bu eseri yazmaya 25 kânunusani 1072'de başlamış, 10 Şubat 1074'te bitirmiştir. Sonra 1076-1077 yıllarında düzelterek bitirmiş ve Halife El - Muktedi Billâh'a takdim etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un babasının adı Hüseyin Beherkin Beğ olup Isık göl kıyısındaki Barsgan şehrindendi. Beherkin Beğ, Samanlılar ülkesini zapteden Karahanlı ordularının veya bu ordulardan birinin başında bulunmuş olan bir kumandandır. Kaşgarlı Mahmud'un kendisinin de ilk önce asker olmuş olması muhtemeldir. Barsgan ve yüreleri öteden beri medeni ve doğrudan doğruya 'Türk' adını taşıyan Türkler'in oturduğu yer olduğu için Kaşgarlı Mahmud'un eski Türk geleneklerini iyi bilmesi tabiidir. Bundan dolayı kitabında kendisini 'Kendim de Türkler'in dilce en fasihlerinden, ifadesi es açık olanlarından, silahı en iyi kullananlarındanım' demektir.
Kaşgarlı Mahmud'un eseri Besim Atalay Beğin himmetiyle dilimize çevrilmiş olup yapılan birçok düzeltmelerle daha istifadeli bir hale getirilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, 'Divânü Lûgat it - Türk'ten başka 'Kitâbü cevâhir ün - Nahv fi Lûgat it - Türk' (Türk lehçelerinde Nahiv Esasları) adında bir eser daha yazılmışsa da Türk dili ve edebiyatı pek değerli olan bu eser daha ele geçmemiştir.

Zemahşeri ve Mukaddemet ül-Edeb

Selçüklüler devleti feodal bir devlet olduğu için ülkenin bazı bölümleri yarı müstakil hanedanlar elinde bulunuyordu. Bu hanedanlardan biri de Harzemdeki Harzemşahlar ailesi idi. Aral gölünün güney yöreleri olan Harzem'e Türkler karzum derlerdi. Burası Harzem (Hârezm) adında İranlılara yakın eski bir milletin vatanı olduğu için bu adı almıştır. Selçüklüler'e tâbi olan Türk Harzemşahlar ailesi Oğuzlardandı. Fakat idare ettikleri Türkler'in büyük çokluğu Kanklılardı. Kanklılar da Oğuzlar gibi batı Türkler'inden oldukları için dilleri Oğuzlarınkine çok yakındı. Büyük Selçüklüler'in bir nevi irsî valileri olan Harzemşahlar sülâlesi 1077 yıllarında 'Anuş Tegin' le başlamıştır. Bunun torunu Atsız (1128-1156) zamanında Harzem'de ilim ve edebiyat gelişmiş ve o zaman yazılan Türk diline ait eserlerinden biri günümüze kalmıştır. Bu eser Zemahmeri'nin 'Mukaddemet ül-Edeb'idir.

Büyük İslâm bilginlerinden olan Zemahşeri (1075-1144) Keşşâf adında çok ünlü bir tefsir kitabının sahibidir. Dil ve gramere ait bazı eserleri de vardır. Mukaddemet ül- Edeb aslında Arapça yazılmış ve satırların üzerine Türkçe, Farsça ve Harzemce tercümeleri kaldırmıştır. Türkçe tercümeleri sayesinde 12'nci asır başında Harzem'deki Türkçe hakkındaki geniş bilgiye sahip olabiliyoruz. Bu kitap medreselerde yani eski zaman üniversitelerinde ders kitabı olarak talebe tarafından kullanılıyordu. Onun için bütün İslâm ülkelerinde bu eserin yazma nüshaları vardır. Batı Türk lehçeleri üzerinde verdiği bilgi ile Kaşgarlı Mahmud'un eserini tamamlayan Mukademet ül - Edeb henüz basılmamıştır. Kitap 1138'den önce yazılmış olup Harzemşah Atsız'a ithaf olunmuştur.

Kaya Oğlu Mehmed ve Kanklı Lûgati

Selçüklüler çağında yazılan dile ait eserlerin sonuncusu yine Harzemşahlar ülkesinde yazılan ve Harzemşahlar'ın sonuncusu olan Celâleddin Mengüberti (1220-1231)ye sunulan bir Kanklı lûgatidir. Lûgatin adı 'Tibyân ül Lûgat üt Türki alâ Lisan İlkanklı'dir. 'Kanklı lehçesine göre Türk dili'demektir. Fakat bu eser, bugün ortada yoktur. Ancak onu kaynak olarak kullanan daha sonraki zamana ait bazı eserler kalmıştır. Celâleddin Mengübertiye böyle bir Kanklı lûgati sunulması Harzemşahlar'ın son çağlarında Kanklılar'ın çok ehemmiyet kazandıklarını gösterir.
Belki de bu eser yalnız bir lûgat ve gramer kitabı olmakla kalmayıp, tıpkı Kaşgarlı Mahmud'un kitabı gibi, Türkler'in tarih, coğrafya ve etnoğrafyasına ait de geniş malûmat veren bir kitaptı.

ATSIZCILAR